

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

«Ҳимояга рухсат этилди»
Филология факультети декани,
ф.ф.д.

_____ С.Мисиров
«__» _____ 2017 й.

5120100-Филология ва тилларни ўқитиш (Немис тили)
таълим йўналиши битирувчиси
Хайдарова Гулнора Обиджон қизининг

**“ГЕРМАНИЯДА КОГНИТИВ ТАРЖИМАШУНОСЛИК
МУАММОЛАРИ” мавзудаги**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

«Ҳимояга тавсия этилди»
Немис ва француз тиллари
кафедраси мудири
_____ ф.ф.н., доц. З.Содиков
«__» _____ 2017 й.

БМИ раҳбари: ф.ф.н., доц.
З.Содиков

Кириш

Асосий қисм

1.боб. Немис таржимашунослигига таржима ва тушуниш муаммолари

1.1. Сўз маъноси ва таржима.

1.2. Кўпмаънолилик.

1.3. Коллокация

2.боб. Таржимада мұқобил вариант танлаш муаммолари.

2.1. Танлаб топиш қийинчиликлари.

2.2. Аслият ва таржима: онгимиздаги тасаввурлар.

2.3. Таржимада ифодалаш учун сўз топилмагандек туюлиш ҳолатлари.

3-боб. Таржиманинг маданиятлараро мулокот муаммолари.

3.1. Маданиятни кўчириб ўтказиш.

3.2. Шароит (контекст) ва усул.

3.3. Кафолатлаш ва ишониш.

Хулоса.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

Кириш

Мамлакатимиз мустақиллик йилларида илғор хорижий тажрибаларни ўрганиш ва таълим тизимига тадбиқ қилиш ишларига алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти ислом Каримов томонидан 2012 йил 10-декабрда имзоланган “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ҳамда Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 20-апрелдаги “Олий таълим тилимини янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида” номли 2909-сонли қарорида таълим тизимини янада такомиллаштириш, хусусан, чет тилларни ўрганишни янада фаоллаштиришга алоҳида аҳамият қаратилган.

Мавзунинг долзарблиги. Маълумки таржимашунослик фани тилшунослик ва адабиётшуносликнинг ютуқларига таянишини алоҳида таъкидлаш керак. Когнитив таржимашунослик эса, бизнинг таржимашуносликда янги ҳодиса. Бу борада қилинадиган ишлар жуда кўп эканлиги учун ҳам малкавий ишимизга ана шу соҳани олдик. Демак, когнитивлик асносида таржима масалалари тадқиқотларининг биздаги таржимавий ишлардаги янгилиги ва унинг аҳамият катталиги мавзуумизнинг алоҳида долзарблик касб этишини кўрсатади.

Малакавий ишнинг мақсад ва вазифалари. Битирув малакавий ишимизнинг асосий мақсади когнитив таржимашунослик масалаларини Германия таржима мактаблари мисолида таҳлил қилишдан иборат. Ишдаги мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вафалар белгиланган:

- Немис таржимашунослигига таржима ва тушуниш муаммоларини таҳлил қилиш;
- Сўз маъноси ва таржима масалаларига ойдинлик киритиш;
- Кўпмаънолилик муаммосини ўрганиш;
- Коллокация масаласини таржима мисолида ўрганиш;
- Таржимада муқобил вариант танлаш муаммоларини аниқлаштириш;
- Танлаб топиш қийинчиликларини тушунтириш;
- Аслият ва таржима: онгимиздаги тасаввурлар масаласини тавсифлаш;

- Таржимада ифодалаш учун сўз топилмагандек туюлиш ҳолатларини таҳлил қилиш;
- Таржиманинг маданиятлараро мулоқот муаммоларини таҳлил қилиш;
- Маданиятни кўчириб ўтказиш масаласини таҳлил қилиш;
- Шароит (контекст) ва усул муаммосини таҳлил этиш;
- Кафолатлаш ва ишониш муаммосига ойдинлик киритиш.

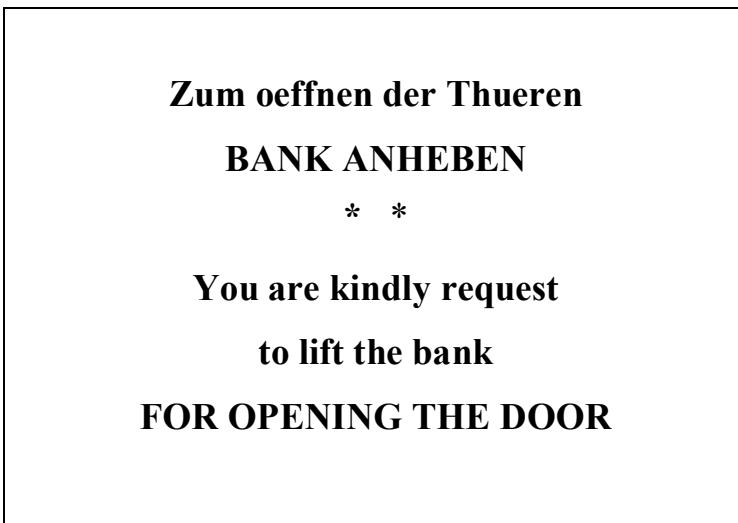
Малакавий ишнинг амалий аҳамияти. Малакавий ишдаги таҳлил натижаларидан таржимашуносликка оид тадқиқотлар олиб боришининг дастлабки босқичларида, шунингдек, реферат, курс иши ва малакавий ишлар тайёрлашда фойдаланиш мумкинлиги унинг амалий аҳамиятини кўрсатади.

Малакавий ишнинг тузулиши. Битирув малакавий иши кириш, уч бобдан иборат асосий қисм, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

1.боб. Немис таржимашунослигига таржима ва тушуниш муаммолари.

1.1. Сўз маъноси ва таржима.

Одатда қариндошлар ўртасида ташқи кўринишларида ўзаро ўхшашлик бўлади. Гоҳида уларнинг фаолиятларида ҳам бундай муштаракликлар кўзга ташланади. Бундай жиҳатни бир-бирига қариндош саналадиган тилларда ҳам кўришимиз мумкин. Европа тилларини ўзаро қиёслаганимизда ёки сизнинг тилингиз уларга кирмасада, она тилингизга қариндош тиллар билан солишириб кўрсангиз, бунга иқрор бўласиз. Шундай ҳолат ҳам бўлиши мумкинки, айрим ҳолларда бундай ўхшашлик кишини ҳайратга соладиган ҳолатларга ҳам олиб келиши мумкин. Санк Иоҳанн шахри чўмилиш ҳавзаси пляжида дўстим бир ғаройиб эълонга қўзи тушганлигини айтиб қолди. Унинг кўриниши қўйидагича:

Юқоридаги эълоннинг немисчасида “Эшикни очиш учун скамейкани кўтаринг” дейилган. Уни таржимон инглиз тилига “Эшикни очиш учун марҳамат қилиб банкни юқорига кўтаринг” тарзида ўгирган.

Аслият ва таржима (немис ва инглиз тиллари) тилларида ёзилишига кўра бир хил ифодаланадиган *bank* сўзини инглиз тилига ўгирган таржимон шаклий ўхшашлик домига тушиб қолганлиги кўриниб турибди. Чунки инглиз тилида ҳам айнан шундай *bank* сўзи бор. Ҳақиқатдан ҳам немис тилида

“Bank”: “Unternehmen, das Geld –und Kreditgeschäfte und Zahlungsverkehr vermittelt“, яъни “Банк” – пул ва кредит ҳамда тўлов амалиётини олиб борадиган муассаса (*Duden. Grosswoerterbuch der deutschen Sprache*). Бу маънода немис тилидаги сўзга инлизча *банк* маъно жиҳатидан тўғри келади. Аммо кўриниб турганидек, ушбу сўзнинг немисча эълонда келтирилган маъноси: Sitzengelegenheit aus Holz, Stein oder aehnlichem Material, die mehreren Personen Sitzengelegenheit “Кўпчилик одамларнинг ёнма-ён ўтиришлари учун ёғоч, тош ёки бошқа шунга ўхшаш нарсалардан ясалган мослама”. Аслида инглиз тилида ушбу сўзга *bench* мос келади. Аммо таржимада яна бошқа муаммолар ҳам борки, биз уларга кейинроқ тўхтalamиз.

Биз аслида фақат тилларо муаммолар билан кифояланмоқчи эмасмиз. Бизнингча, таржимада энг муҳим нарса, қайта яратишдан кўзланган мақсад ва унинг қандай даражада амалга оширилганлигиdir. Бошқача айтганганда таржима аслиятда акс эттирилган воқеъликни ўқувчиларга тўғри етказа олдими? Ушбу соҳилга келган англиялик ёки америкалик сайёҳ мазкур эълонни ўқиб, ўзига керакли бўлган керакли маълумотни ололдими? Хўш, юқоридаги таржима англатган маънодан хорижлик меҳмон эшикни оча олдими? Бизнингча, у бунинг уддасидан чиқа олмагач, эшикка ёпиширилган кўрсатмани ўқишига мажбур бўлган.

Аслида бир сузиш ҳавзасидаги эълонларни таржима қилиш қилиш учун профессионал маҳоратга эга бўлиш шарт эмас. Балки буни шу ерда ишлайдиган бирор хизматчи ўгириб кўя қолгандир. Аммо, айтиш лозимки, баъзан маҳоратли таржимонларда ҳам юқоридаги каби камчиликлар кўзга ташланиб туради. 2003 йилда *International Survey Programme* деб аталувчи ижтимоий-социологик тадқиқотлар дастурида миллий хослик муаммолари масаласи тўғрисида бахс олиб борилди. Унда инглиз тилидан қилинган қуйидаги немисча жумла келтирилади:

Das Fernsehen sollte mehr deutsche Filme und Programme zeigen.
(телевизор кўпроқ немисча фильм ва дастурлар кўрсатиши лозим)

Инглизча аслиятда:

(Country's) television should give preference to (country's) films and programs (мамлакатлар телевизорлари шу мамлакатларнинг фильмлари ва программалари намойишига кўпроқ имконият беришлари керак).

Бу ўринда ҳам таржимон немисча ва инглизча сўзларнинг ёзилиши, ташқи ўхшашликлари мантиғидан келиб чиқиб ёндошган ва уларни ҳар икки тилда ҳам бир хил маъно англатса керак, деб ўйлаган. Инглиз тилидаги аслиятда берилган *programme* сўзи – *ахборотлар, токиоулар ва криминал хабарлар* маъноларида қўлланилиб, асосан янгиликлар маъносига таржима қилиниши лозим. Немис тилидаги “*Programm*” сўзи эса инглиз тилига аслида “channel” тарзида таржима қилиниши керак эди.

Мазкур калима ҳар икки тилда ўз маъно-моҳияти борлигини унутмаслигимиз лозим. Жумладан, инглиз тилидаги *films* деганда аввало Ҳолливуд бадий фильмлари, америка ва инглиз криминал-саргузашт фильмлари кўз олдимизга келади ёки француздар учун кўпроқ TV5 канали орқали бериладиган телевизион фильмлар ёки ундаги бошловчилар айтадиган янгиликлар, дастурлар тасаввур қилинади.

Бундай ҳолатда биз таржимондан фақат лисоний йўл билан ҳал этиб бўлмайдиган, балки ҳар бир халқнинг урф-одати, миллий ўзига хослиги ва тафаккур тарзлари билан боғли бўлган жиҳатларга, аниқроғи, кенг маънода лисоний мамлакатшунослик, маҳсус маънода таржимашунослик фанида эътироф этилган термин – инглизча *false friends*, француз тилида *faux amis*, немисча *falsche Freunde*, русча *ложные друзья*, ўзбек тилида *соҳта дўстлар* деб аталадиган тушунчаларни яхши билишларини талаб қилган бўлардик. Бундай сўзлар таржимасига аслиятдаги калиманинг ҳақиқий маъносини билиб олинмаса, таржимани умуман янглиш қўчага олиб кириб кетиш ҳеч гап эмас. Афсуски, бундай сўзлар нафақат сўз, балки идоматик ибора, грамматика ва матн даражасига ҳам мавжудлиги анчагина мураккабликлар келтириб чиқаришга сабаб бўлади.

Немис тилли таржимашуносликда *Interferenz* (*интерференция*) деган тушунча бор. (Бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун Купш-Лозерайтнинг *Handbuch Translation* маълумотномасидаги махсус мақоласига қаранг).

1.2. Кўпмаънолилик.

Сўзларнинг кўр-кўрона (немис тилида *naive Bedeutung*) ва ҳақиқий маъноларини аниқлаш учун тилшуносликнинг махсус соҳаси бўлмиш семантиказга мурожаат қилиш лозим. Бу борада махсус назарий фикрларни ҳам олиш мумкин. Таржимашунослик фани нисбатан ёш бўлганлиги боис, юқорида мурожаат қилинаётган муаммолар билан тилшуносликнинг структурал семантика йўналиши айнан таржимада дуч келинадиган муаммоларни ўрганиш билан фаол шуғулланиб келганлигини айтиб ўтиш жоиз. Жумладан АҚШда Южин Найд (1964, 1975), Германияда “Лайпциг мактаби” деб аталадиган илмий марказ вакилларидан Албрехт Норберт ва Отто Каде (1973), шунингдек, Вернер Коллер (2001), Вольфрам Виллс (1977) ҳамда Ханс Ҳёниг билан Паул Кусмаул (1982) ларни алоҳида таъкидлаш керак. Аввал структурал семантика асносида айрим мисолларга мурожаат қиласайлик. Шу ўринда улар сирасида *когнитив семантиказга* ҳам дахлдор жиҳатлар учрайдики, бу *тушуниши ва талқин қилиши* масалаларига бориб тақалади.

Юқоридаги мисоллардан бирида келтирилган *Bank* сўзи немис тилида бир-биридан фарқ қиласидиган икки хил маънога эга. Унга лексема сифатида қараладиган тақдирда калиманинг шакл ва маъноси бир-биридан ўзгача маъно касб этиши мумкин. Уларнинг бири “ўтириш имконияти бор жой” иккинчиси “пул муомаласи амалга ошириладиган муассаса”. Тил соҳиблари Ушбу маъноларнинг ҳаммасини ҳам билмасликлари мумкин. Тилшуносликда бундай ҳодисаларни **омонимия** деб аталади. Агар ушбу сўзнинг немис тилидаги этимологияси (келиб чиқиши)га эътибор қаратадиган бўлсак, ўрта немис тили даврида буни “Wechselbank” (langer Tisch des Geldwechslers.

Duden. *Etymologie*), яъни, пул алмаштирадиганнинг узун столи маъносини беради.

Кейинги муаммо *Programm* ва *programme* сўзлари талқини борасида. Маълумки, мавжуд луғатларда сўзларнинг бир ёки бир неча маъноларга эгалиги қайд этилган бўлиб, уларнинг кўпмаънолилари мазмун жиҳатидан бир-бирларига у ёки бу даражада озроқ ё кўпроқ яқинликларини билиб келганимиз. Лингвистикада бу хусусиятни **полисемия** ҳодисаси деб юритилиб, турлича маъноларни ангалатишни **Semem** (кўпликда **Sememe**) термини билан ифодаланади. Аслида **полисемия** ҳодисаси барча тилларга хос. Мабодо ҳар битта сўзга алоҳида калима талаб қилинаверганда луғатлардаги сўзларни ҳеч қаерга сифдириб бўлмайдиган бўлиб қоларди. Полисемия ҳодисаси таржима учун ҳам муҳим ва доимо учраб турадиган муаммолардан саналади. Луғатларда бу хусусият учун алоҳида изоҳ ва шархлар, лугат мақолалари ажратилган бўлиб, улардан бу каби ўзига хос сўзлар хусусиятларини англаб олишингиз мумкин.

Инглиз тилидаги *programme* лексемасининг семемасини билиб олиш учун “Longman dictionary of contemporary English, DCE” да қуйидаги маълумотлар берилган:

programme

1 PLAN

1) A series of actions which are designed to achieve something important *the US space programme*

Таржимаси:

(олиб борилган бир қатор тадбирлар *АҚШ коинот дастури учун муҳимдир*)

2) programme to do something in a United Nations programme *to control the spread of a AIDS*

Таржимаси:

Бирлашган миллатлар ташкилоти олиб бораётган дастурлардан бири бу

ОИТСнинг марқалиб кетишини олдини олиш назорати дастуридир

3) programme to do something of a *programme of a economic reform*

Таржимаси:

Иқтисодий ислоҳотлар дастури бўйича муайян ишларни амалга ошириш
2 TELEVISION / RADIO

Something that you watch on a television or listens on the radio *What's your favorite television programme; news and current affairs programmes*

Таржимаси:

Телевизор ёки радио орқали “*Сиз яхши кўрган теледастур; янгиликлар ва қизиқарли дастурлар*” дастурини эшитиб тамоша қилинг.

programme about / on There's programme about killer whales next.

see / watch a program

Таржимаси:

Кейинги дастур киллерлар тўғрисида / дастурни тамоша қилинг

3 EDUCATION

American English a course of study Stanford University's MBA program; a research program

Таржимаси:

Америка инглиз тили курси Стенфорд университети магистрлик дастури сирасига киради

4 IMPROVEMENTS

actions that have been planned to keep something in good condition or improve something *a new fitness programme*

Таржимаси:

Янги фитнес дастури бўйича яхши шароитларда ижобий натижаларга эришиш мақсад қилинган

5 PLAY / CONCERT

a small book or piece of paper that gives information about a play, concert etc and who the performers are *a theatre programme*

Таржимаси:

Teatr дастурида ўйин ёки концерт ҳайдқги маълумотлар кичкинагина китобчада ёки қофоз бўллагида акс эттирилган.

6 LIST OF EVENTS

a series of activities and events, or list of showing what over they will come in programme of a *programme of exhibitions throughout the year*

Таржимаси:

Келажакдаги йиғилишлар, учрашувлар ҳамда тадбирлар ҳақидаги маълумотлар *йил давомида ўтказиладиган махсус дастурда кўрсатилган*

7 MACHINE

A series of actions done in a particular order by a machine *The light goes off when it finishes the programme.*

Таржимаси:

Режалаштирилган бир қатор ишлар машинада амалга оширилди. *Дастур ниҳоясига етиши билан чиқроқлар ҳам ўчирилди.*

Немис тилидаги “Programm” лексемасининг семесаси “Wahrig: Wörterbuch der deutschen Sprache, auf CD-ROM” лугати бўйича қуйидаги тарзда берилган:

Programm

1 Folge der Darbietungen bei Veranstaltungen, Sendungen im Rundfunk; Rundfunkprogramm, Sendeprogramm, Filmprogramm, Theatrprogramm; das Programm der Woche, auf dem Programm stehen tänzerische Darbietungen 1.1. *Blatt od. Heft mit dem Programm (1) ein Programm kaufen, mitnehmen.*

Таржимаси:

Намойиш этиладиган тадбирлар, кўрсатувлар ва эшилтиришларнинг кетмакетлиги; радиодастур, теледастур, фильм кўрсатуви, театр дастури; хафталик дастур, дастурда рақслар намойиши дастури жой олган. 1.1. *Дастур берилган варақ ёки дафтар (1) Дастур сотиб олмоқ, ўзи билан бирга олмоқ.*

2. *Angebot von Waren – Sortiment (1); Moebelprogramm*

Таржимаси:

Товарлар намойиши – сортимент (1); Мебеллар дастури

3. Plan, Pläne, Vorhaben; hast du für heute Abend *ein Programm?*; jmds.

Programm stören; dass passt nicht in mein Programm 3.1. das steht nicht in

unserem Programm (auch fig.) *das beabsichtigen war nicht* 3.2. öffentlich verkündete Gesamtheit der Tätigkeiten u. Ziele einer politischen Partei; Parteiprogramm, Godesbergerprogramm; ein Programm aufstellen, verkündigen.

Таржимаси:

Режа, режалар, тадбирлар; бугун кечкурунга режалаштирган ишингиз борми? Кимнингдир режалаштирган ишларига ҳалақит бериш; бу менинг режаларимга кирмайди. 3.1. бу бизнинг режаларимизга тааллуқли эмас, бе биз учун эмас. 3.2. Бир сиёсий партияда расмий эътироф қилинган мақсад ва фаолият бирлиги; Партия дастури, Годесбергер дастури; дастур тузмоқ, амалга оширмоқ.

4. (EDV; kyb.) *eindeutige Anweisungen an eine Maschine, bestimmte Aufgaben in einer Rheinfolge zu erfüllen; ein benutzerfreundliches Programm entwickeln; Programm zur Textarbeitung*

Таржимаси:

Муайян машинада бир мантиққа асосланган құсатмалар, маълум ишларни белгиланган тартибда бажарии; фойдаланишига яроқли бўлган дастурни ривожлантириши

Юқорида кўриниб турганидек, ҳар икки тилдаги лексемаларнинг семемалари қисман бир-бирларига мос келади. Жумладан, инглиз тилидаги луғатда келтирилган 1. A series of actions which are designed to achieve something important *the US space programme* билан немис тилидаги луғатда кўрсатилган 3. Plan, Pläne, Vorhaben; hast du für heute Abend *ein Programm?*; ёки 7 A series of actions done in a particular order by a machine билан 4. (EDV; kyb.) *eindeutige Anweisungen an eine Maschine, bestimmte Aufgaben in einer Rheinfolge zu erfüllen; Мазкур ўринда инглизча programme га немис тилидаги programm лексемалари маъно жиҳатдан мос келади.* Лексумаларнинг ўзаро мос келмаслиги уларнинг доим ҳам телевидиние ёки радиога боғлиқ бўлмаганлигига кўринмокда. Бундан ташқари инглизлар ёки америкаликларнинг телевидение ёк ирадио дастурлари хусусиятлари немис ларни издан фарқ қиласди. Шунинг учун ҳам ушбу жиҳат таржимонга бир

қадар мушкулликлар туғдириши мумкин. Бунда аслиятдаги лексемаларнинг бир жиҳати таржима тилида сохта дўст бўлиб қолиши мумкин. Юқоридаги ҳолатда инлиз тилидаги *What is your programme for tonight?* Ни немис тилига ҳеч қандай муаммосиз *Was ist dein Programm fuer heute Abend?* Тарзида ўгираверса бўлади. Бошқа ҳолатдаги *What is your favorite television programme?* ни таржимада *Was ist deine Lieblingsendung im Fernsehen?* тарзида ифаодалаш лозим. Кўриниб турганидек, аслиятнинг айлим жиҳатлари таржимада ўзгартирилган.

Биз инглиз ва немис тилларидағи сўз бирикмаларини ўзаро солиштиридик. Тилшунослар бундай қиёсни **контрастив семантика** асносида таҳлил деб номладилар. Контрастив солиштириш нафақат семантик аснода, балки ҳар икки тилнинг грамматикасини ҳам қиёслашга ҳам асосланади. Бу эса рефлексив таржима томон қўйилган илк қадамдир. Юқоридаги мисолларда аслият ва таржима тилларидағи сўз ва бирикмаларнинг лексемалари, сўzlари семантик тузулиши асносида қиёсланди. Юқоридагидан ташқари яна мавжуд бўлган нуфузли луғатлардан *Langenscheidt/Collins Groesswoerterbuch English* биз келтирган мисолга ўхшаш сўzlардан келтирилган:

programme Programm *nt; (Radio, TV also) Sendung f*

Қавс ичидаги келтирилган изоҳдан ушбу сўзларнинг айнан қайси жиҳатдан мос маъно касб этишларини билиб олишимиз мумкин. Биз бундан аввалги луғатларда келтирилгандек ҳар бир лексемега алоҳида мисол келтирилмаган бўлсада, уларнинг қўллаш доирасини **англашимиз ва хотирамизда осонроқ сақлаб қолишимиз** мумкин. Шунинг билан бирга таржима учун бу жиҳат ўзига хос мутаносиблик туғдира олади.

Полисемия (қўпмаънолилик) биз келтирган мисолда таржимоннинг **тушуниш** билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишига ёрдам беради. Аникроғи, **телевизор** билан боғлиқ контекст семантикаси таржимонни **компьютер дастурига** олиб бормалиги аниқ. Кўпмаънолилик термини билан тилда **моносемия** атамаси ҳам мавжуд. Биз келтирган мисоллардаги

калималарнинг барчаси кўпмаъноли хусусият касб этади. Айни пайтдаинглиз тилида *let's look at the programme* дейилганда, айнан телевизор дастуригами, театрми ёки компьютер дастурига қарап лозимлигини аниқ била олмаймиз. Шу боис мавжуд контекстга қараб гап нима ҳақида бораётганлигини била оламиз холос.

Гоҳида матнда шундай жиҳатлар ҳам бўладики, ундаги сўзларни таржимада моносемиялаштириб бўлмайди. Бундай ҳолда кўпинча сўз ўйинларида учрайди:

Frage: Wann ist es gefährlich in den Garten zu gehen?

Antwort: Wenn der Salat schießt und die Bäume ausschlagen.

Таржимаси:

Савол: боқقا кириш қачон хатарли бўлади?

Жавоб: агарда салатлар отилса ва дараҳтлар саваласа.

Ушбу сўз ўйинини таржима қилиш осон эмас, чунки, улардаги полисемантик сўзлар ҳар икки тилда бир хил маъно англатмайдилар. Аммо инглиз тилида ҳам шундай сўз ўйинлари борки, улар синтактик жиҳатдан ўзгачароқ жарангласаларда, аслиятдаги маънога мутаносиб келишлари мумкин:

Question: When is dangerous to go out?

Answer: When the pillar boxes and the wires fences.

Бундайхил савол-жавоб ҳазилларни интернетда ҳам учратиш мумкин. Агар тушунмовчиликлар бўлмаса, муаммо тўғри ҳал этилади, албатта. Қуйидаги мисолга мурожаат қиласайлик:

Question: What gear were you in the moment of the impact?

Answer: Gucci sweats and Reebocks.

Албатта, бу ердаги сўз ўйинлари бўлмиш gear a. ни Gang b. “Kluft” тарзида таржима қилинмайди. Бунинг иложи ҳам йўқ. Биз юқоридаги мисолларимизга қайтиб, ҳар икки тилдаги сўз ва сўз ўйинларининг бир-бирига мутаносиб келишига яна бир эътибор қаратайлик. Юқоридаги таъкидланганидек, немис тилидаги *Sendung* га инглиз тилидаги *programme* мос келиши айтилди. Кўриб чиқилганидек, бундай муқобилликка бир-бирига

жуда кўплаб маънодош сўзлар орасидан танлаб олиш натижасида эришилди.

Warig луғатида ушбу лексемага қуийдагича изоҳ берилган:

Sendung

1 *das Senden, Schicken*; die Sendung der Bücher ist für Morgen vorbereitet

Таржимаси:

Жўнатма, юбориши; эртага юбориладиган китоблар жўнатмаси тайёрлаб қўйилди.

2 *das Gesendete*; der Empfang einer Sendung bestätigen; wir haben eure Sendung erhalten

Таржимаси:

Хабарнома; хабарни олингандиги тасдиқланди; биз сиз юборган хабарни олдик

3 *Fernsehsendung, Funkuebertragung*; in der heutigen Sendung sahen, hörten wir ...; der Schulfunk bringt eine Sendung über ... Таржимаси:

Телевизор кўрсатуви, радио эшиштириши; бугунги кўрсатувда кўрдик ва радиоэшиштиришда эшишдик.

Таржимаси:

4 *höher (goetlicher) Auftrag, geschichtlich wichtige, schicksalhafte Aufgabe, Berufung*; eine diplomatische, politische Sendung erfüllen; er betrachtet es als seine Sendung, diesen Mensch zu helfen.

Юқори (яратган)нинг иродаси, тарихий муҳим, тақдирни ҳал қилувчи топшириқ; дипломатик, сиёсий топшириқни бажариш; у мазкур одамга ёрдам беришга муҳим топшириқ сифатида қарайди;

Биз учун бу ерда 3-изоҳ алоҳида аҳамият касб этади. Немис тилидаги *Sendung* сўзига инглиз тилида *channel* мос келишини ҳам кўрдик, аммо айни пайтда немис тилидаги *Programm*га нисбатан мос келмайди. Инглиз тилидаги маънолари DCE да маҳсус келтирилган:

channel

1. a television station and all the programmes that is broadcast

2. the area of water between France and England - synonym the English Channel

3. the deepest part of river, harbour, or sea, especially where it is deep enough to allow ships to sail in

4. a passage that water or other liquids flow along *an irrigation channel*

Қариндошлар ва бир-бирига маънодош сўзлар ўртасидаги ўзаро ўхшашлик борасида гапирдик. Аммо бунинг акси бўлган бир-бирига мутлақо ёт бўлғанлар ўртасида ҳам гоҳида ўхшашликлар учраб туради. Немис ва инглиз тиллари ўртасидаги ана шундай ўхшашликларни шартли равишда бир-бирига ўхшашлиги борасида қуидаги шаклга эътибор қаратайлик:

programme	Programm	Sendung	channel
1.	1. _____	1. _____	1. _____
2.	2. _____	2. _____	2. _____
3.	3. _____	3. _____	3. _____
4.	4. _____	4. _____	4. _____
5.			
6.			
7.			

Бир-бирига семантик жиҳатдан яқин, мос келадиган лексемалар юқоридаги чизмада кўрсатгичлар орқали кўрсатилган. Инлиз тилидаги **programme** 2-семемаси (*something that you watch on television or listen to on the radio, яъни сиз телевизор орқали кўрайтган ёки эшиштаётган нарса маъносида*) немис тилидаги **Sendung** (телевизорда кўрсатиш ёки радиода эшиштириш) 3-семемасига мос келади. Буайни пайтда немис тилидаги **Programm** (телевидение ва радиода бериладиган дастурлар кетма-кетлиги) 1-семемасига нисбатан “сохта муқобил” бўлади. Айни пайтда у инглиз тилидаги **channel** (*a television station and all the programmes that it broadcasts*). Қиёсимиз тўлиқ бўлиши учун яна қолган иккита муқобилликни ҳам таққослаб кўрсак. Инглиз тилидаги **Programme** 1-семемаси (режалаштирилган муҳим ишларни амалга ошириш тадбирлари) немис тилидаги немис тилидаги **Programm** 3-семемаси (режа, режаларб тадбирлар) га муқобил келади. Инглиз тилидаги **Programme**

нинг 7-семесаси (машинада бажариладиган ишлар кетма-кетлиги) эса, немис тилидаги **Programm** нинг 4-семесаси (машинада бир мантиққа асосланган ишни муайян кетма-кетликда амалга ошириш)га муқобил кела олади.

Юқоридаги сўзлар ўзларининг полисемантик хусусиятга эга эканликлари боис турли тилларда ўзига хос маъно англатишлари билан биргаликда айрим ўринларда муқобил келадиган жиҳатлари ҳам мавжудлигни кўрдик. Бу, албатта, муайян контекст тақазосига кўра янада бошқача кўриниш олиши турган гап. Икки тилли таржима луғатлари мисолида қиёсларда мос келган юқридаги мисоллар, шунингдек, инглиз тилидаги *banana* немисча *Banane* га ёки немисча *Apfel* инглизча *apple* га муқобил бўла олади. Бироқ, ана шу лексемаларни муаян идиоматик бирикмалар ёки метафора каби образли сўз ва иборалар таркибида қўллайдиган бўлсак, бундай муқобилликка бўлмаслиги мумкин. Жумладан, немисларда “*in den saueren Apfel beißen*” (аччиқ олмани тишламоқ) идиоматик бирикмаси инглиз тилидаги “*to swallow the bitter pill*” (аччиқ нокни тамиб кўрмоқ) га муқобил бўла олади. Таржимонлар сўзларни эмас, балки маъноларни таржима қилиётганликларини доимо тушунишлари лозимдир.

1.3. Коллокация

Немис таржимашунос олимни Кусмаул ўзининг “Таржима ва тушуниш” номли рисоласида тилдаги идиоматик ибораларга тааллуқли бўлган ва уларни таржимада қайта яратиш муаммоларига дахлдор бир жиҳат борасида фикр юритади (Кусмаул, Таржима ва тушуниш, 24-бет). Тилда сўзларнинг ўзаро бирикиш хусусиятларини, аникрофи, қайси сўз қандай сўз билан бирика олишини **коллокация** ҳодисаси деб юритилади. Юқорида *programme* сўзининг маъновий жиҳатлари ва муайян контекстдан сўзлараро муносабатидан келиб чиқиб, турлича маноларни англатиши масаласи грамматик аснода эмас, балки семантик маъно жиҳатидан кўриб чиқилди. Бошқача айтганда бу ўринда биз сўзнинг сўз бирикмаси сирасидаги функцияси масаласига муносабат билдирамиз. Масалан, немис тилида “blonden Haaren” (инглиз тилида “fair hair”, ўзбек тилида “малласочлилар”)

бирикмасини ҳеч қачон “gelben Haaren” (ўзбек тилида “сариқ сочлилар”) деб ифодаланмайди. Шунингдек, немис тилида “der Hundt bellt” (ўзбек тилида “ит вовилляпти” дейилиб, ҳеч вақт “der Hundt screit” (маъноси “ит бақирайпти”) дейилмайди. Бизга оддий мулоқотда бирор киши ноўрин овозини кўтарадиган бўлса, “Бақирма!” деб танбех берамиз. Немисларда ҳам “Schrei nicht so!” дейилади. Айни пайтда метафорик образли, кўчма маънода ифодаланадиган бўлса, бундай ҳолатда “Erich hat mich wieder angebellt” (Эрих менга яна вовиллади) дейилиши мумкин. Ваҳолаки Эрих ит бўлмаса ҳам. Бундай ҳолатда нафақат лисоний, балки муаяйян жиҳатдан тилдан ташқари, ғайри лисоний унсурларга ҳам эътиборқаратиш эҳтиёжи туғилаяпти.

Инглиз тилидаги strong (кучли) сўзи немис тилига stark тарзида ўгирилади. Агар гап таркибида оладиган бўлсак, *He picked up with his strong arms* (у кучли қўллари билан юқорига кўтарди) жумласини немисчага *Er hob sie mit seinen starken Armen hoch* деб ўгирилади.

Инглиз тилида ўзбекчада *бирор нарсага рози бўлмоқ ёки рози бўлмасликни*

- Strongly agree (қатъиян рози)
- Agree (рози)
- Neither agree nor disagree (ҳеч қачон рози бўлолмайди)
- Disagree (Рози эмас)
- Strongly disagree (Қатъиян норози)

Strongly agree ёки *strongly disagree* га немис тилида *stimme stark zu* ёки *stimme nicht stark zu* бирикмалари тўғри келади. Айни пайтта аслиятдаги бирикмаларга немис тилида *stimme voll und ganz zu* (тўла ёки бутунлай розиман) ёхуд унинг акси бўладиган ҳолларда *Stimme ueberhaupt nicht zu* (бутунлай рози эмасман) тарзида ифодаланади. Бу “zustimmen” (рози бўлмоқ) бирикмасининг оддий мулоқотда бошқа сўзлар билан бирикиш коллокациясидир.

Мабодо таржимон сўз бирикмаси коллокациясига шубҳа билан қарайдиган бўлса, унда луғатларга мурожаат қилиши, имкон даражада асосли мисоллар топишга ҳаракат қилиши керак бўлади. Юқоридаги *zustimmen* билан боғлиқ бўлган қуйидаги мисолларни *Duden. Grosswoerterbuch der deutschen Sprache* га мурожаат қилинганда “in diesem Punkt stimme ich ihnen voellig zu” (бу масалада мен сенинг фикринга тўлиқ қўшиламан). Бундан ташқари, мазкур бирикмалар асосли эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун интернетга google.de ёки google.com га кириб қўрилганда “stimme voellig zu” (тўла қўшиламан) билан боғлиқ бўлган 771та сахифада мисол топишга муюссар бўлинди, “stimme voll und ganz zu” (тўла ва ҳар томонлама қўшиламан) бирикмаси билан эса 18700 та сахифада мисол мавжудлиги аниқланган. Мазкур мисоллар сирасида кўпроқ ich stimme dir völlig zu, ich stimme ihm völlig zu, wir stimmen ... zu каби бирикмалар кўпроқ қўлланганлиги, айнан ich stimme dir voellig zu билан 405 сахифада мисоллар борлиги топилди, аммо, “ich stimme ihm voellig zu” билан эса, фақатгина 1 та сахифада мисол берилган холос.

Бундай хил коллокациялар бир тилнинг ўзида ўзига хос мураккабликларга эга эканлигикўриниб турибди. Энди уларни хорижий тилларга таржима қиласидиган бўлсак, янада қийинроқ бўлиши турган гап. Бундай ҳолатларда ҳам Google дан ёрдам сўраш мақсадга мувофиқ. Китоб ҳолида нашр этилган луғатлардан доим ҳам коллокацияларнинг келиб чиқишини топа олмаймиз. Жумладан, инглиз тилининг DCE луғатида agree+ сўзи билан бирикиб келадиган бирикмаларни топа олмадик. Strongly agree ни эса юқоридаги мисолдан аниқлай олинди. Google да ушбу сўз иштирокида ясалган 1 150 000 сахифада мисоллар топилди. Агар биз бирор киши билан сухбатда унга тўла қўшиладиган бўлсак, қандай бирикма қўллаган бўлардик? деган савол туғилади. Бунда интуицияга ишониш ҳам зарур. Агар Google *I fully agree* ни киритадиган бўлсак, натижада 1120 000 сахифадаги мисол мавжудлиги кўрсатилади.

2.боб. Таржимада муқобил вариант танлаш муаммолари.

2.1. Танлаб топиш қийинчиликлари

Биз яна сўзларнинг ўзаро бирикиш муносабатлари масаласига қайтсак. Агар мазкур рисолада мисол келтирилган немис тилидаги *Bank* ҳамда *programme* сўзларининг немис ва инглиз тилларида англатадиган маънорлари ва ўзаро муносабатлари масаласини кўрадиган бўлсақ, уларда энди таржимавий муаммо қолмагандек кўринади. Аникроғи, аслият (АТ) англатадиган қайси бир маъно таржима тилидаги (ТТ) қайси маънога муқобил келади? – деган муаммонинг ҳал этилишидир. Буни немис тилли таржимашуносликда **Divergenz** ёки **Diversifikation** (Коллер, 2001; 230) деб аталади.

Мазкур муаммо бўйича айрим мисолларга мурожаат этайлик. Инглиз тилидаги *brush* сўзи DCE лугатида кўрсатилишича қўплаб маънолари бор: 1. *object for cleaning and painting* (тозалаши ва расм солиши учун объект), 2. *small bushes or trees that cover of area of land* (теварак атрофда ўсадиган паст бўйли бута ва дараҳтлар)

Қуйида интервью олиш муносабати билан берилган саволлардан бирини келтирилади:

Deed you feel the respondent was reluctant to answer any question?

Немис тилига таржимаси:

Hat der/die Befragte Ihrem Eindruck nach bestimmte Fragen nur mit Widerwillen antwortet?

Ўзбекча таржимаси:

Сұхбатдошингиз сизда берган барча саволларингизга жавоб бериш нияти йўқдай таассурот қолдирдими?

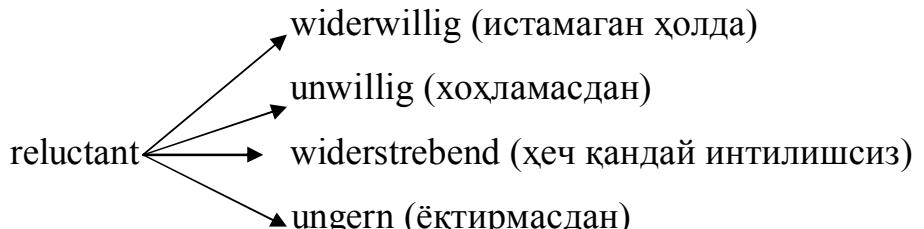
Немис тилидаги *Widerwillen* сўзи анчагина ўзига хосликларга эга эканлигига эътибор бериш лозим. Аслида интервью беришга чақирилган киши шунчаки “nein” (йўқ) деб қояқолса ҳам бўларди. Бундан ташқари, немис тилида ана шундай инкор маъносини ифодалайдиган бир қатор жавоблар: nie / fast nie / ab und zu / oft / sehr oft / weiss nicht (ҳеч қачон / деярли ҳеч қачон/ бошидан охиригача бўлмайди / ҳечам / жуда тез /

билмайман) мавжудлигини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Юқоридаги варианлардан қайси бирини танлаш, албатта, аслият муаллифи уни қандай мақсаддда қўллаганлиги ва шунга қараб таржимон унга муқобилини танлай билишига боғлиқдир.

Инглиз тилидаги *reluctant* сўзи юқоридаги мисолларда келтирилгани каби полисемантик маъноларга эга эмас. DCE луғатида унинг фақатгина бир маъноси борлиги қайд этилган:

Slow (немисча - *unwillig*): *She gave an reluctant smile* (у истамагандек жилмайди)

Ушбу инглизча сўзниң немис тилига қандай таржима қилиш муаммосини ҳал этиш учун дастлаб Катта инглизча-немисча таржима луғатига (Langenscheidt/Collins. Grosswoerterbuch Englisch) мурожаат этишга тўғри келади. У ерда бир қатор варианлар келтирилган: *widerwillig*, *unwilling*, *widerstrebend*, *ungern*. Буни дивергенцхолатида ҳам кўрсатиш мумкин:

Хўш аслиятдаги контекст ичида қўлланилган сўзга немис тилидаги қайси бир вариант муқобил келиши мумкин? Бунга мазкур инглизчча сўзниң муайян контекст ичида қўлланилишига мисоллар келтирамиз ва бунинг натижасида гап айнан нима ҳақда борайтганлигини аниqlашга ҳаракат қиласиз:

Did the respondent ask for clarification on any question? (жавоб берувчи берилган саволни изоҳлашни сўрадими?)

Бунга қуйидагиларни яна келтириш мумкин:

- *Did you feel that respondent tried to answer to answer the questions to the best of his or her ability?*

Сиз интервью берувчи (аёл ёки эркак)нинг ўз имкониятларига қараб саволларингизга жавоб бера олишини сездингизми?

- *Overall, did you feel that the respondent understood the questions?*

Аввалдан сиз интервью берувчининг сиз айтган саволларни тушунганилигини сездингизми?

-Was anyone else present, who interfered the interview?

Сиз олиб бораётган интервюни кузатиб борайтган яна бошқа бирор киши бормиди?

Кўриниб турганидек, интервью савол берувчи билан интервью берувчи ўртасида бевосита бўлиб ўтмоқда. Юқорида айтиб ўтилганидек, таржимон сўзларни эмас, балки маъноларни таржима қилиши лозим. Профессор Файбулла Саломов ҳам “Сўз жилвакор – маъно устивор” деган эдилар. Немис таржимашунос олими Паул Кусмаул эса, яна бир ўзига хос хulosани айтади: “Биз сўзларни эмас, балки матнларни таржима қиласиз” (Кусмаул, 2001. 28-бет). Биз, - дейди П.Кусмаул, - сўзларнинг ҳақиқий маъносини фақат матн ичидагина чинакамига билиб олишимиз мумкин. Ана шу нуқтаи назардан қараганимизда инглиз тилидаги *reluctant* сўзини немис тилида фақат “*widerwillig*” билангина ўгириб бўлмайди. Шу сабабдан таржимага ушбу сўзниинг аслиятда қандай матн ичida қўлланганидан келиб чиқиб ёндошишимиз керак бўлади. Таниқли ёзувчи ва таржима мутахассиси Умберто Эко аслиятга нисбатан муқобил вариант танлаш масаласи бўйича қизик фикрларни илгари суради:

... муайян матнни тушуниш учун ёки уни бошқа тилга таржима қилиши учун мутаржим мазкур матнда қандай дунё (*маъно*) акс этганлигини **тасаввур этиши** лозим. Ана шундагина у бир тилдаги матнни иккинчи бир тилга ўгириши мумкин бўлади (Эко, 2006: 52).

Ана шу дунёни тушуниш учун тасаввур этиладиган жиҳатни аниклашда, - дейди П.Кусмаул, - бизга **когнитив лингвистика** фани ёрдамга келади. Шу сабабдан муҳтарам китобхонга даставвал ушбу фан тўғрисида бир оз тасаввур беришга ҳаракат қилинади.

2.2. Аслият ва таржима: онгимиздаги тасаввурлар.

Юқорида кўрсатилган муаммоларни ҳал этишда когнитив тилшуносликнинг ёрдамга келишини таъкидлаб ўтдик.

Когнитив семантика структурал семантикандан фарқ қиласди.

Структурал семантика учун тилга бир структура сифатида қаралади.

Структурал семантика бу биз қулогимиз билан эшигтан товуш ёки сўз қоғозга муайян лисоний қоидалар асосида оқ ва қора ҳарфлар билан битилган ёзувдир. Бизнинг онгимиз ичидаги содир бўлаётган бошқа нарсалар бунга алоқаси йўқ. Когнитив семантика эса, бу психолингвистиканинг бир бўлаги бўлиб, у тушуниш билан боғлиқ фаолиятдир. Паул Кусмаул айнан ана шу жиҳат таржима жараёни учун муҳим эканлигини алоҳида таъкидлайди (Кусмаул. 2000: 60).

Биз ёзилган ёки оғзаки нутқда гапирилган нутқни тушунамиз. Бу ҳакда таржимашунос олим Ҳанс Ҳёниг шундай дейди: “Биз муайян турли кўринишдаги фикр илгари сурилган матнни тушунамиз” (Ҳёниг, 1995: 66).

Немис психолингвисти Ҳанс Хёрманн бу борада ўзига хос метафорик термин қўллади:

Тушунишга киришиш бир томонлама кўча каби эмас. Бу ерда барча жараёнлар тингловчининг нималарни кутаётганлиги, қила олиши, қизиқиши, унга бу борада кириб-чиқаётган (халқаро тармоқларда қабул қилинган инглизча терминлар билан айтилганда **Bottom up / Top-down**) ахборотнинг моҳияти билан боғлиқ бўлган иккитомонлама интеракциядан иборатдир (Хёрманн, 1981: 124).

Паул Кусмаулнинг фикрига кўра юқорида психолингвист Ҳёрманн томонидан илгари сурилган **Bottom up / Top-down** моделидан иборат фикр ҳамма нарсани психолингвистикага боғлиқ қилиб қўяди. Шу сабабдан, инсон онги қабул қилган билим, ахборот таркибидаги материал ва ундаги лисоний воситалар фақат инсон психологиясигагина эмас, балки алоҳида мустақил материал сифатида ҳам мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Буни мавжуд

луғатлар ҳам қатъий аснода ўзларида акс эттирганликларини биламиз.

Луғатларда ифодаланган, маълум маънода *архивлаштирилган лугат* хазинаси бу потенциал, фойдаланишга тайёрланган маъноларга эга сўзлардир. Улар бевосита нутқда қўлланилганидагина ҳаётийлик касб этади, яшай бошлади. Юқорида келтирган инглизча *programme* сўзининг 7 та потенциал (луғавий) маъноси борилигини айтиб ўтдик. Улар фақат муайян контекстдагина фаоллашиши мумкинлиги ҳамда уларнинг немис тилида *widerwillig, unwilling, widerstrebend, unger*n каби вариантлари борлиги кўрсатилдио, айнан қайси бир контекстда аслиятга муқобил бўла олишии, таржимада адекватлик касб этишини аниқланганича йўқ эди. Қуйида ана шу ҳақда мулоҳаза билдирилади.

Табиийки, луғатлар таржимоннинг энг яқин кўмакдоши ҳисобланади. Шу сабабдан юқоридаги сўзнинг таржимадаги вариантлардан қайси бири мос келишини аниқлашимизда ҳам аввало луғатлардаги архивлаштирилган ҳолатига сுянамиз.

Bottom up / Top-down модели ҳам аслида динамик ривожланадиган нарса. Аслида онгимизда муайян сўзнинг акустикасини эшитишимиш ёки ёзув шаклини кўришимиздан аввал у ерда “бўшлиқ” бўлади. Кейинчалик сўз шакллари уни миямиз хотирасига муайян сўз маъноси ва шакли билан “тўлдирадилар”. Таржимага эҳтиёж туғилганда мутаржим уни тушуниб, даставвал луғатлардан муқобилини қидиришга киришади. Луғатлар, аслида, энг яхши луғатлар таржимоннинг ишини енгиллаштиришга ёрдам берадилар холос. Муаммони охиригача ҳал этиш яна таржимоннинг ўзига қолади. Онгимизда, хотирамизда сақланган ахборот, сўз аввал пассив ҳолатда бўлади. Миямизга мазкур сўзни қўллашга алоқадор *ташиқаридан киритилган туртки* берилганидан сўнг у ишга тушиб, фаоллаша боради. Натижада бу борада билиниши керак бўлган воқеъликка эшик очилади. Тушуниш аввало четдан киритилган ахборот билан бу ҳақда бизнинг бу борадаги мавжуд билимимиз ўртасида бирикиш ҳосил бўлганидан бошланади. Маъно, аслида икки томонлама мувофиқ келишликдан (интеракция) бошқа нарса эмас. Маъно

ўзгармас, статик ҳолатдаги нарса бўлмай, у турли контекст, турлича бирикиш ва талқин натижасида харакатчан ўзгарувчанлик хусусиятига эгадир.

Бизнинг онгимизда сақланилган ахборот, билимнинг англатадиган маъноларига нисбатан хусусан таржимонлар учун муҳим бўлган модел – **прототипли семантика** термини қўлланилади. Бундай тушунча воқеъликка *лисоний категориал аснода қараши, фикрлаши* асносида келиб чиққанлигини таъкидлаш лозим. Унинг ўзига хос **асоси** ва **босқичлари** мавжуд. Прототипли семантика Элеонора Рош (1973, 1977) номи билан чамбарчас боғлиқ. Унинг “Куш” асосидаги прототиплар мисоли “классик” даражага қўтарилиганини таъкидлаш мумкин. У (Rotkehlchen) *тустовуқ* типига *пингвин, туяқуши ва хўролзар ҳамда товуқларни* киритган. Бизнингча, пингвингларни қушлар туркумига киритиб бўлмайди. Улар одатда ҳайвонот боғларида ёки шимолда, музлик худудларда яшайдилар. Биз прототип сифатида келтирилган қушлар тажрибадан ёки уларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқилган. Африка ёки Австралия халқлари учун *туяқуши* деганда бутун қушлар категорияси келиши табиий. Бу ҳам халқларнинг яшаш тарзи ва шароити билан боғлиқ.

Элеонор Рош (1977. Кларкдан кейин) “қуш”лар категориясига мансуб турли хусусиятларни ифодалайдиган вариантларни келтиради:

- 1) I heard a bird twittering outside my window (деразамнинг ташқарисида қушнинг чуғурлашини эшитдим).
- 2) Three birds sat on the branch of tree (учта қуш дарахт шохига қўниб туришибди).
- 3) A bird flew down and began eating (қуш қўнди ва озиқланишни бошлади)

Рош бу ўринда “қушлар” категориясига *тустовуқ, бургут ва товуқни* киритади. Аммо ҳар бир қушнинг ўзига хос хусусиятлари борлигини унутмаслик керак. Жумладан, товуқлар чуғурлашмайдилар, улар оддий шохда ўтиришлари. Дарахтдан пастга тушиб ердан озиқланишга нисбатан *фазанларни* киритиш мумкин. Шунингдек, қушлар категориясига bemalol

уча олиш хусусиятини ҳам киритиш керак. 1975 йилда файласуф олим Хиллари Путнам Элеонора Рошнинг прототипли семантикасидан фарқ қиласидиган **стереотипли семантика** деб номланувчи ғоясини илгари сурди. Бундай қарашнинг асосида прототиплар эмас, балки **зарурий тасаввурлар** ётади. Бунга у “йўлбарс”ни мисол келтиради. Йўлбарс бўлиш учун унга зарурий бўлган тасаввурлар сирасига аввало *сариқ ва қора рангларнинг йўл-йўл аснодаги кўриниши талаб қилинади* (Путнам, 2004: 64).

Аслида прототип ва стереотиплар назарияси фольклоршунослик сирасига киради. Бу халқ оғзаки ижоди классификациясидан келтириб чиқарилган (Лакофф 1987: 398). Бу борада ҳали ушбу фан билан шуғулланадиган мутахассислар ва соҳа таржимашунослари анчагина терминологик изланишлар олиб боришлиари лозим (Путнам, 2004: 78). Биологларнинг фикрига кўра пингвин ва туйқушларни “қуш” категориясига киритиш мумкин. Илмий нуқтаи назардан қараганда қушлар умумийлик касб этадиган семантикага эга. Қушларни лотин тилидаги *Aves* номи остида ифодаланади.

Прототипли семантиканинг кейинги ривожланиши инглиз тилидаги **Scenes-and-frames Semantik** дир. Аммо ушбу модельнинг ҳам келиб чиқиш ибтидосида тажриба, прототип ётади. Бундай қараш ҳам табиийки статик эмас, балки динамик ривожланиб боради. Чарльз Филмор (1977) бу ўринда немис тилида Szene, яъни (**Scene**)ни терминини қўллайди ва **метафорани** назарда тутади. **Прототипли метафора (scene)** лар бизнинг миямиздаги тасаввурлардан иборат ва лисоний коммуникация муайян қолиллар (рамалар), инглиз тилида **frame (фрейм)**лардан ташкил топган бўлади. Ана шу миямиздаги қолиллар (фрейм) прототипли метафоралар билан тўлдирилади. Бу эса, юқорида таъкидлаб ўтилган Bottom-up Top-down психолингвистик жараёни билан боғлиқ. Ташқаридан миямизга киритилган материаллар бизнинг хотирамизга жойлаштирилади.

Филлмор *scene* тушунчасини жуда кенг шархлайди. Буни биз ҳозиргача ўрганиб қолган метафора тушунчасидан ўзгачароқ тавсифланади. Олимнинг

таъкидлашича, *сцена* сўзи бу қандайдир севги тарихини тасвирлайдиган театр саҳнасидаги намойиш эмас, балки институционал структуралар, фикрлар, тажрибалар ва тасаввурлар мажмуасидир (Филлмор, 1977: 63). Жумладан, немис тилидаги “*schreiben*” сценаси учун прототип *шарикли ручка / авторучка, оқ ёзув қогози* ва *сўзлар бўлади* (Филлмор, 1977: 63). Бунга ҳозирги кунда компьютер монитори, клавиатура ҳам кирмоқда. Юқорида Рош томонидан тустовуққа прототип сифатида киритилган “куш”лари сирасига *сцена* асосида бошқа қушлар ҳам, жумладан, қизилиштон, чумчук ва бошқаларни ҳам киритилади.

Филлмор прототиплари асосида ётган сцена (метафора) ва рама (қолип)лар структурал семантикандан фарқ қилиб, улар энди **ментал тасаввурлар** асосига қурилганлиги билан ажралиб турадилар. Немис олимлари Рикхайт ва Штронерлар Филлмор метафораларини “ментал репрезентация” деб атай бошладилар. Когнитив лингвистикага кўра воқеъликдаги предметлар миямизда “ментал расмларни” ташкил этади. Сцена-Рама моделлари когнитив тилшунослик учун бир тил ичидаги тил соҳиблари учун оддий бир ҳолат ҳисобланади. Аммо, уларни бошқа тилга таржималарида ҳам шундай бўладими? Таржимон ҳам ўшандагидай оддий бир ўқувчи бўлиб қолаверадими? Бунда тушуниш қандай амалга ошади? деган саволлар диққат марказда туради. Ҳёнигнинг фикрига кўра таржимон *sup specie translationis* (1986: 232) дир. Унинг аслиятни тушуниши оддий ўқувчидан ўзгача бўлади. Немис тилидаги матнни ўқиган оддий бир ўқувчи “*Das ist mir nicht ganz klar, aber na, ja*” (бу менга унчалик тушунарли эмас, аммо бўлаверади). Аммо таржимон аслиятдаги, керак бўлса, рангни аниқ билиши ва уни таржимада аниқ-таниқ тарзда акс эттириши лозим. Бунда тушуниш жараёни алоҳида бир муҳимлик касб этади. Бунинг ёнига яна бошқа вазифалар ҳам қўшиладики, бу таржимага қўйиладиган талаблар билан боғлиқдир. Яъни, аслиятга қўйилган талаблар, таржима матнида ҳам қайта яратилган бўлиши лозим. Бунда аслият матни ўзгача бир маданий хосликка йўналтирилганлиги ва аслиятдаги маданий хослик ҳам ўзга халқлар

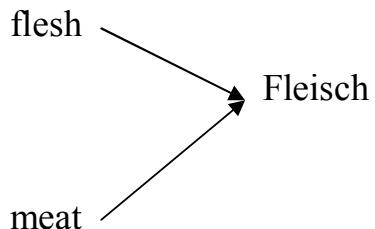
томонидан қабул қилинаётганлиги назарда тутилади. Ана шу муаммоларнинг барчаси таржимон калласида гүёғ ғужғон қайнаб туради.

Яна ўша инглиз тилидаги *reluctant* таржимаси муаммосига қайтайлик. Бизнингча буни ҳали эсдан чиқармаганмиз. Сцена-фрей-семантикаси нуқтаи назаридан айтиш мумкинки, *Top-down-prozess* воситасида *контекст* орқали бир *сцена* чақирилади ва натижада ўзига хос коммуникация содир бўлади.

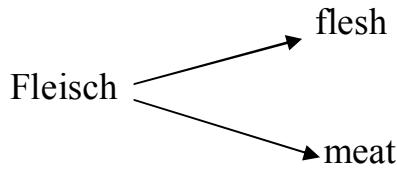
Гап шундаки, ҳар қандай сўз семантикасининг когнитив тушунчаси, яъни муайян рамка, сцена, қолип ичида тушуниш асносида қараладиган бўлса, унинг ҳақиқий маъноси келиб чиқади. Масалан, инглиз тилида *she gave a reluctant smile* жумласини немис тилида бир қараганда *Sie laechelte widerwillig* кўринишида, рус тилида *она улыбнулась неохотно* тарзида тушунилади. Ўзбекчада у (*аёл киши*) зўрма-зўраки табассум қилди тарзида талқин қилинади.

Бироқ, айтиш керакки, муайян контекст тақазоси билан аслиятдаги жумла таржимада ўзгачароқ берилиши ҳам мумкин. Тасавдур қиласи, агар бир аёл муайян сабаб билан урушиб қолган эри билан ярашиш учун табассум қиладиган бўлса, одатда немислар *Sie laechelte widerstrebend* ёки *Sie laechelte zoegernd* вариантини қўллаш маъқуллигини таъкидлайдилар.

Бундай ҳолатларни юқорида **дивергенция**, яъни бир сўзниң кўплаб маъноларга эга бўлиши ва шундай сўзниң турли ўринларда қўллаш имкониятининг мавжудлиги ҳодисаси деб атадик. Бунга қарама-қарши бўлган **конвергенция** ҳодисаси ҳам мавжудки, бунда кўпчилик сўзларнинг бир сўзга муқобил бўлиши кўзда тутилади. Масалан, инглиз тилидаги бир неча вариандаги сўзлар немис тилида бир сўзга тўғри келади:

Аксинча, немис тилидан инглиз тилига таржима қилишда эса, дивергенция содир бўлади:

Бу ўринда инглиз тилида немис тилидаги *Fleisch* (гўшт) сўзининг бир неча сўзлар билан берилишига эътибор қаратиш лозим. Инглиз тилида инсон ёки ҳайвон танасининг ичидаги гўштни (аникроги, товада пиширилаётган гўштни) *flesh* сўзи билан, алоҳида олинган гўштни эса, *meat* билан ифодаланади. Ёки яна бир бошқа мисол келтирайлик. Инглиз тилидаги *oven* сўзи бирор нарса ёпиладиган духовка (тандир) маъносида, *stove* эса, уйни иситадиган печка маъносида қўлланилади. Аммо, қизиги шундаки немис тилида ҳар икки ҳолатни ифодалаш учун фақат биргина *Oven* сўзи ишлатилади.

Конвергенция ва дивергенция ҳодисалари немис тилидан инглиз тилига таржима қилишда ҳам учрайди. Масалан, немис тилидаги *wissen* ва *kennen* сўзларини инглизчада фақатгина *know* билан ифодаланади. Немис тилидаги *Knochen* (сүяқ) ҳамда *Graete* (балиқ суяги, қилтаноқ) (1.70) каби отларни ўгиришда инглизчада *bone* сўзигина мавжуд. Демак, таржимон бундай ҳолатларни конкрет тасаввур қилгандагина (когнитивлиқда буни *сцена* дейилади) уни тўғри таржима қила олиши мумкин. Агар инглиз тилидаги *She was cutting the meat of the bone* дегандаги немис таржимони аслиятда гап балиқнинг суягини кесиш ҳақида эмас, балки алоҳида олинган гўштни писоқда кесиш ҳақида бораётганлигини тўғри тасаввур қила олиши ва тушуниши лозим бўлади. Яъни, маъно бу ўринда *Graete* эмас, балки *Knochen* ҳақида кетаётганлигини билиши керак.

2.3. Таржимада ифодалаш учун сўз топилмагандек туюлиш ҳолатлари.
Таржимада таржима бўлмаслик ҳолатлари тўғрисида кўплаб фикрлар билдирилган. Бу ҳам таржимашуносликнинг ўзига хос муаммоси хисобланади. Жумладан, немис тилида *gemuetlich* деган сўз бор. Немис

тилининг изоҳли лугатида ушбу сўзни қуидагича изоҳланади: **gemuetlich**.
Adj.1 behaglich, anheimelnd (Raum, Sessel) 2 zwanglos-heiter, familiar (Abend, Zusammenessen) 3 ungezwungen,freundschaftlich-herzlich und nicht Steif (Person)
4 gemachlich, langsam. Z.B. Ein gemuetlicher Abend, ein gemuetlicher alter Herr er lachte gemuetlich, hier ist gemuetlich (2. 416).

Воқеъликни (бу ўринда сценани) ёрқин тасаввур этишимиз учун икки тилли лугатларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқ. Langenscheids/Collins Groeswoerterbuch Englisch (Немис-инглиз икки тилли катта лугат) га эътибор қаратганимизда аслият тилида юқоридаги маъноларни таржима тилида қуидагича тавсифланганлигини кўрамиз:

a (*bequem, behaglich*) comfortable

(*freundlich*) friendly

(*zwanglos*) informal

(*klein und intim*) cosy

b *Mensch* good natured, pleasant

(*leutselig*) approachable, friendly

(*gelassen*) easy-going, relaxed

c (*gemaechlich*) unhurried, leisurely

Айниқса, инглиз тилидаги *local* сўзига немисчадан муқобил топиш анчагина мураккаб эканлигини айтиб ўтиш лозим. Бу сўз таржимоннинг “энг хавфли сохта дўсти” деса ҳам бўлади. Бу сўз иштирок этган бирималарни факат айрим ҳоллардагина немисчага айнан ўгириш мумкин. Масалан, инглиз тилидаги *local news* ни немичага *Lokalnachrichten* ёки *local newspaper - Lokalzeitung* тарзида таржима қилиш мумкин.

Инглиз тилидаги газеталардан бирида қуидаги матнни ўқиймиз:

Suppose you wanted the local government to bring about some improvement in your local community. How likely is it that you would be able to do something about it?

Ушбу матнда *local* сўзи икки маротаба қўлланилган. Таржимон ўз навбатида ушбу сўзларнинг мазкур матнда англатган маъноларини қидиришга

бошлайди. Бу ўринда немисчадаги *Lokalverwaltung*, *Ortsverwaltung* вариантылари муқобил бўла олмайди. Аслиятдаги сўзга бошқа бир вариант – *Gemeindeverwaltung* мос кела олади. Аммо ушбу сўзнинг бирикма таркибида қўлланилишига ҳам эътибор бериш керак. Бунга бир мисол келтирайлик:

Stellen Sie sich Folgendes vor: Sie moechten dass ihre Stadt oder Gemeinde eine Verbesserung oder Modernesierung in ihrem Stadtteil/ Ihre Gemeinde veranlasst. Wie wahrscheinlich ist es, dass Sie es erreichen koennen.

Бу ўринда “*Gemeindeverwaltung*” бир қадар камроқ расмий даражада қўлланиладиган “*Stadt oder Gemeinde*” сўzlари қўлланилган. Бу эса, инглиз тилидаги *local community* га кўпроқ мос келади. Бу ҳар ҳолда *oertlicher Gemeinde* га нисбатан дурустроқ муқобиллик касб этади. Ҳар икки ҳолатда ҳам қайси сўз қўлланмасин, барибир муайян аҳоли назарда тутилишини унумаслик лозим. Айни пайтда ана шундай ҳолат муайян қишлоқقا нисбатан қўлланиладиган бўлса, маълум қийинчиликлар келиб чиқиши тайин.

Шу ўринда “сцена (*Szene*)” тушунчасига изоҳ бериш керак бўлади. Аввлям бор бу ерда гап нима ҳақда бораётганлигига аниқлик киритишимииз керак. Ҳамонки, *Stadt oder Gemeinde* (шаҳар ёки маҳалла) ҳақида гап кетаётган экан, уларнинг замонавий аҳоли яшаш жойилиги маълум бўлади. Инглиз тилида people who live in same area, town тарзида *парапраза* усули билан ўгирилади.

3-боб. Таржиманинг маданиятлараро мулоқот муаммолари.

3.1. Маданиятни кўчириб ўтказиши.

Тилда сўзлар қуруқ, ёлғиз ҳолатда яшамайдилар. Улар амалиётда қўлланилиб, нутқ кўринишига ўтиш учун муайян шароит, контекст, ҳаётда яшашлари керак. Аслида сўзнинг ҳақиқий маъноси контекстда очилади. Фақат контекст туфайли матн яратилади. Мазкур бобда айнан ана шу контекст хусусиятлари, ундаги маданий ва миллий ўзига холсиликлар тўғрисида фикр юритамиз.

Айтиш лозимки, контекст тўғрисида гап кетганда қайдайдир тилга оид бўлмаган, тилшуносалар таъбири билан айтилганда тилда ташқарида амал қиласидиган новербел жиҳат кўз олдимизга келади. Маданий ўзига хос шароитлар аслида ёзилмайдиган ва гапирилмайдиган ғайрилисоний ўзига хосликдир. Биз, таржимашуносалар учун эса, уларнинг тилда қандай номланиши ва таржимада қандай қайта яратилиши муҳим эканлигини таъкидлаш лозим. Тилшуносалар эса уни **прагматика** соҳасида ўрганадилар. Агарда тилшуносликнинг **семантика** соҳаси тил белгиси ва унинг маъноси билан шугулланса, **прагматика** эса, тил белгиси билан унинг қўлланилиши устида иш олиб боради. Қўлланилиш эса ҳар қандай ҳолатда ҳам муаян маданий ва миллий хослик хусусиятларига эга бўлиши табиий.

Таржимонлар бир маданиятни иккинчисига ташувчи воситачилардир. Ана шу маданий ўзига хосликни бошқа бир тилга ўгириш жараённида аслият таржима тилида ўзига хос тарзда тушунилиши, қабул қилишини мумкин. Немис таржимашунос олими Паул Кусмаулнинг фикрига кўра, аслият тилининг маданий хослиги таржима тили об-хавосига мос келмаслиги ёки оғир қабул қилиниши ҳам мумкинлигини эътибордан қочирмаслик керак. Аввалги бобда прототипли семантика масаласига эътиборни қаратган эдик. Унга кўра, таржимон хотирасида сақланган сўзлар муайян маданий хосликка эга бўлиши табиий.

Муаммонинг моҳиятига кириб боришимиз учун Англия ва германия таълим тизимидағи ўзига хосликларни мужассамлаштирган матн таржимаси масаласига эътибор қаратайлик.

Инглиз тилида:

What is the highest educational level or degree that you have achieved? Деб сўралган саволга қуйидаги тарзда инглизча жавоб қайтарилиган:

1. None
2. Lowest formal qualification attainable.
3. Above lowest qualification but below usual entry requirements for college/university (intermediary secondary completed)
4. Usual entry requirements for university
5. Above usual but less than university degree
6. University degree
7. Don't know

Немис тилида:

Welchen hoechsten Bildungsabschluss haben sie erreicht?

1. Keinen Bildungsabschluss
2. Niedrichster moeglicher Bildungsabschluss (Hauptschulabschluss)
3. Mittlerer Abschluss (Aber ohne Hochschulbefaehigung, z.B. Realschulabschluss)
4. Abitur
5. Fachhochschulabschluss
6. Hochschulabschluss
7. Weiss nicht

Таржимада маданий ўзига хослик акс этганлиги кўриниб туриди. Агарда инглиз таълим тизимини немисларники билан солиштириладиган бўлса, анчагина фарқлар мавжудлиги сир эмас. Юкоридаги матнда фақат 2-жавобгина тўла муқобиллик касб эта олади.

Когнитив лингвистика нұқтаи назаридан қараганда таълим тизими деб аталувчи қолип (қути) ичидаги сцена (ўз прототипга эга бўлгагн метфорик тушунчалар) ҳар икки тилда бир-биридан жиддий фар қилиши кўриниб турибди. Инглиз тилидаги *college* га немислардаги *Fachhochschule* тўғри келади. Бизнинг ўзбеклар қўллайдиган колледж эса, олий маълумот беришни мақсад қилмайди ва маданий жиҳатдан улардан фарқ қиласди. Юқоридаги жавобларнинг 4-сида келтирилган Англия ва Германияда Олий ўқув юртига кириш олдидан тамомланиши керак бўладиган абитуриентлик мактаблари тузулиши ва мақсадларида ҳам тафовут борлигини унутмаслик керак. Шу сабабдан юқоридаги каби хусусиятларга эга бўлган матнларни бир тилдан иккинчисига таржима қилишда маданий хосликларни билмай туриб таржимага қўл уриш ярамайди.

Таржимада маданий, миллий ва диний хосликларга эътибор бермаслик халқлар, минтақалар ўртасида турли келишмовчилик, хатто норозиликларни келтириб чиқарганлигини унутмаслик керак. Жумладан, 2006 йилда Дания матбуотида Мухаммад пайғамбар шаънига кирикатуралар эълон қилинганлиги бутун ислом оламида кескин норозиликларни келтириб чиараганлиги ҳам ҳақиқат. Демак, маданий хослик таржимасида *табу* (маън қилинган мавзулар) масаласига жиддий қараш лозим бўлади.

3.2. Шароит (контекст) ва усул.

Немис телеканалларида таом тайёрлаш бўйича анчагина оммалашган кўрсатув муаллифларидан бири, таниқли ошпаз ва телекўрсатув ташкилотчиси Санте де Сантис дастурга таклиф этилган мәҳмонлар, иштирокчиларга нисбатан “Hol mir mal den grossen Topf aus den unteren Schublade, Schatz!” (Хазинам, менга марҳамат қилиб, қуйи токчадаги катта товани олиб берсанг!) тарзида мурожаат қиласди. Яна давом этиб “Komm her, Schatz, du kannst jetzt zehn Minuten ruehren” (келақол, энди хазинам, сен ўн дақиқа аралаштириб туришинг мумкин!) ёки “gut gemacht, Schatzt,

danke!” (яхши бажардинг, хазинам, рахмат!) кабиларни учратамиз. Юқоридаги мурожаатларнинг аксариятида қўлланилган Schatz! (хазинам!) аслида оила аъзолари ўртасида қўлланиладиган, таъбир жоиз бўлса, интим, ўта индивидуал хосликка эга бўлган сўз ҳисобланади. Аммо, теледастур муаллифи таклиф этилган меҳмонлар билан ўзаро илиқликини тезроқ таъминлаш, уларга яқинлашиш мақсадида мазкур контекст ичида ҳам “хазинам!” мурожаатини қўллашга журъат этади. Демак, шароит шуни талаб қилганлиги қўриниб турибди. Агар ушбу калимани контекстдан ажратиб қараладиганда фақат бир-бирларига жуда яқин кишиларгина ушбу мурожаат шаклини қўллашлари кўзда тутилади. Демак, теледастур муаллифи юқорида қўллаган ҳолатини **стил (усул маъносида)** деб атай оламиз.

Агарда когнитив лингвистика нуқтаи назаридан юқоридаги ҳолатга қараладиган бўлса, инглиз олими Чарльз Филлмор (1977) қўллаган метафорик “сцена” тушунчаси “шароит” (немисчада Situation) нинг ўзига хос хусусияти, усули маъносини англатади. Мазкур жиҳат билан дискрептив стилистика ҳам шуғулланади. Аммо мазкур жиҳатнинг миямизда, онгимизда акс этиши эса когнитив лингвистика обьекти эканлигини ҳам билишимиз керак. Фақат гап қандай нуқтаи назардан қарашга боғлиқ. Немисларда ана шу ўлчов, нуқтаи назар, мавқеъ тушунчасига нисбатан Dimensionen термини қўлланилади.

Тил соҳибининг мавқеи:

- Географик келиб чиқиши;
- Ижтимоий табақага мансублиги;
- Вақт, замон, давр.

Сўзнинг қўлланилиши:

- Ижтимоий шароит;
- Узок-яқинлик даражаси;
- Иштироки;
- Медия;

- Құлланилиш соҳаси.

Тил соҳибининг мавқейидан келиб чиққан ҳолда **географик келиб чиқиши** масаласига эътибор қаратсак. Агар Геманиядаги бир шваб “Ich gehe jetzt auf die Buehne” (мен ҳозир саҳнага чиқаяпман) дейдиган бўлса, бундай ҳолатда унинг актёр сифатида саҳнага чиқиб кетаётганлигини тушунмаслигимиз керак. Балки Швабияда бундай ҳолатларда яшаётган уйнинг томига чиқаётганлиги англашилади. Буни факат ўша ерликларгина ўз маъносига тушунишлари ва бу инсоннинг томни тузатадиган уста эканлигини тушунишлари мумкин. Демак, шваб лаҳжасида ушбу сўз маъносига ҳозирги немис адабий тилидан жиддий фарқ қиласар экан.

Немис тили стилистикасида тил меъёрларидан чиқиши ҳолатларини *Abweichung* (офиш, йўлдан чиқиб кетиш) термини билан ишлатилади.

Бир сўз билан айтганда юқоридаги каби ҳолатлар турли шароит тақазоси билан содир бўлиши табиий бир ҳолдир. Таржимон бу жихат ўз вақтида англаб етиши лозим бўлади. Бундай ҳолатга когнитик лингвистика асносида ёндошиладиган бўлса, қуйидаги манзара намоён бўлади:

Категориялар/ситуативли факторлар

Прототипли сценалар

Прототипли лисоний шакллар (белгилар)

Ҳар бир шароитнинг ўзига хосликларидан келиб чиққан ҳолда ўзаро мулоқот усули танлаб олинади ва шунга мувофиқ лисоний шакллардан фойдаланилади. Жумладан, инглизларда расмий тарзда бирор кишига тўлов ҳақида эслатиб ўтиш жоиз бўлиб қолганда қуйидаги мурожаатни кўришимиз мумкин: *We must ask you to send us your cheque without further delay.* Буни

немис тилига ыуйидаги тарзда ўгирилган: *Wir bitten Sie, den Betrag innerhalb in einer Woche zu ueberweisen*. Русчада: *Мы просим Вас, чтобы вы переводили сумму в пределах через одну неделю*. Ўзбекчада: *Биз Сиздан бир ҳафта ичида белгиланган суммани ҳисобимизга ўтказишингизни илтимос қиласиз*.

Юқоридаги ҳолатдан кўриниб турибдики, мuloқот икки расмий шахс ўртасида бўлаётир ва шуна мувофиқ усул танланган. Албатта, расмий усул бўлишига қарамай бундай ўринларда бошқа шаклдаги мурожаатлардан ҳам фойдаланиш имкониятлари йўқ эмас.

Айни пайтда, оиладаги ўзаро муносабатлар ўзининг ошкоралиги, содда ва юзма-юз айтилиш билан ажралиб туради. Масалан, “*Reich mir doch mal das Salz*”ни инглизчада “*can you pass me the salt?*”ни ўзбек тилида “*менга тузни узатиб юборгин!*” каби тарзда ифодалаб қўя қолинади.

Мuloқот қилувчи томонларнинг бир-бирларига ишонувчанлик даражалари уларнинг қандай ижтимоий табақага мансудликларидан келиб чиқишини унутмаслик лозим. Кишининг жамиятда тутган ўрнига қараб улар билан мuloқот усули ҳам касб-кори, лавозими, оиладаги ўрни кабилар орқали фарқланади. Бу соҳани маҳсус этикет жабҳасида ўрганилади.

Юқоридаги мисолда келтирилган “*Schatz!*” (хазинам) мурожаати аслида оилавий шароитда эр-хотиннинг ўзаро мурожаатларида ёки отаонанинг фарзандларига мурожаатида қўлланилиши қабул қилинганлигини биламиз.

Европа шароитида ҳозирда расмий ва жамиятда нисбатан юқори даражага эга бўлган хурматли кимсаларга нисбатан немисларда “*sehr geehrte Damen und Herrn!*” ёки “*Herr Dr.Mueller!*”, инглизларда эса, “*Sir, Madam*” ёки “*Dear Sir Dr.Thomson!*”, ўзбекларда эса “*Мухтарам жаноб Усмонов!*” каби вариантлар қўлланилади.

Инглизлардаги “*Oh!*” немисларда ҳам айнан шундай дейилмайди. Балки “*Na ja!*” тарзида ифодаланади.

Бир вақтнинг ўзида икки ўриндиқда ўтириш.

Немис таржимашунос олими Паул Кусмаул ўзининг “Таржима ва тушуниш” китобида (53-бет.) таржимон, матн, шароит (контекст) ва маданий ўзига хосликларни бир жадвалда келтиради. Бунда аслият маданияти ва таржима тили маданияти, аслиятдаги шароит ва таржима тилидаги шароит, аслиятдаги матн ва таржима матни ўртасига таржимонни қўяди ва унинг қандай ўринга эга эканлигини тавсифлайди. Бир шароит ва маданий ўзига хосликдаги матн иккинчи бир маданий ўзхига хослик ва шароитга кўчириб ўтказилади. Тўгри, бошқаларга нисбатан инглиз маданий ўзига хослик ва шароитларининг немисларнига ўхшаш жиҳатлари анчагина, аммо, ҳаммаси эмас. Ҳар ҳолда уларнинг ўзаро яқинлиги хитой-немислар ўзаро қиёс қилингандағидан кўпроқ. Таржимон эса бундай ҳолатларда ҳар икки маданиятда иштирок этишга мажбур бўлади. Бошқача айтганда у икки ўриндиққа алоҳида ҳолда олиб ўтириш учун масъул эмас, балки бир пайтнинг ўзида икки ўриндиққа ўтиради.

Таржима матни кўп ҳолларда *қайта ишилов* ёки *мослаштирув* (*адаптация*)дан иборат бўлиши мумкин. Жумладан, романлар таржима тилида соддалаштириб, хатто болалар адабиёти сифатида тақдим этилиши мумкин. “Қутадғу билиг”нинг Боқиҷон Тўхлиев амалга оширган табдили (қадимги давр тилидан ҳозирги замон тилига) ўсмирлар учун мўлжаллаб ўгирилганлиги билан характерланади. Даниел Дефонинг катталар учун яратилган “Робинзон Крузо” романи ўзбек тилига болаларбоп тарзда ўгирилганлигини ҳам эслаб ўтиш лозим.

Икки хил маданият ва шароитга мансуб Олий ўқув юртларида (Германия ва Англия) ўзига хосликларнинг таржимада акс этишига доир бир мисол. Немис талабаси Англиядан Германияга ўқишига келган курсдошига мавжуд тартибларни оддий тил билан тушунтиromoқчи бўлиб, қуйидагиларни айтиби: “Wenn du Vorpruefung machen willst, must du ein Formular ausfüllen und das dann beim Pruefungsamt abgeben”. Инглиз талабаси “If you want to do intermediary exam, you have to fill in a form and hand it at the examination office”. Бу ўринда юқори табақадаги киши ўзидан пастроқдаги кишига

мурожаат қилайтганлиги йўқ. Аниқроғи жамиятда бир хил даражада турган курсдошлар ўзаро муносабатга киришмоқдалар. Яъни, “юқоридан пастга” эмас, балки “тengма-тeng” аснода коммуникатив ак содир этилмоқда.

Айрим ҳолатларда аслиятдаги шеърлар таржима тилига насрий шаклда ўтказилади. Бунда аслиятдаги шеър санъат, унинг охори тўкилиши табиий. Аниқроғи таржимада оддий ахборотгина намоён бўлади, холос. Бундай ҳолларнинг содир бўлиши кўпинча таржимага бўтган талаб, эҳтиёж ва мавжуд шароитлардан келиб чиқади. Қайнадий мақсадларда аслиятга мурожаат қилинган бўлса, таржимада ана шу жиҳат акс этмай қолмайди. Таржимоннинг мавқеи ва унинг таржимадан кўзлаган мақсади диччат марказга чиқади.

Айтиш керакки, таржимада аслиятнинг миллий-маданий ўзига хослигини сақлаб қолиш учун хорижийлаштирилган таржима методидан фойдаланиш ҳам самара бермоқда. Яъни инглиззабон халқларда эркакларга нисбатан қзлланиладиган *сэр* (*sir*) ни немис тилига таржима қилганда уни айнан сақлаб қолиш ижобийлик касб этмоқда. Яъни вазият айнан инглиззабон халқларнинг шароитида содир бўлайтганлигидан таржима ўқувчилари ҳам хабардор бўлиб турадилар. Бундай тамойилни бадиий асарларни фильмлаштиришда ҳам фаол қўлланилмоқда. Натижада эшитувчи--ўқувчи- кўрувчи тамошабин аслият воқеълигидан янада аникроқ хабардор бўлади ва уни тўғри тушуниб етади.

Таржима қандай ҳолатда тўғри бўлади?

Муаммолар, хавф ва таваккалчиликлар.

Таржимон сифатида биз биламизки, дастлаб таржимада ҳаммаси жойидагидек кўринади, хатто муқобиллар ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлгандек туюлади. Аммо бу кўпга чўзилмайди. Чунки чинакам муқобиллик эшик қоқиб келади. Биз эса аста секинлик билан ҳақиқий муқобил излашга тушамиз. Топганимиз мос келадигандек кўринади. Аммо ундан бўлиб чиқмайди. Яна аслият матнига нигоҳ ташланади. Излаш янгидан бошланади.

Биз матнга яқинлашиб, ундан яна узоклашамиз ва шундай хulosага кела бошлаймиз: демак, ана шундай ҳолатда аслиятга муқобилроқ жарангалараН экан. Кейин яна савол бера бошлаймиз: биз шундай қилишимиз мүмкинми? Кўз олдимизда таржимага нисбатан айтилган турли сифатлашлар гавдаланади: “Имкон даражасида аниқ, талаб даражасида эркин” (аммо ким қанчалик талаб даражасида эканлигини айта олади?) ёки италянларда айтилган яна бир қадимги ибора: “Traduttore - traditore” (таржимон - хоин). Таржимага қандай талаблар қўйилади? Таржима ўқувчиси уни қандай тушунади? Биз муаллиф матнинг қанчалик содиқ қола билдиқ? Унинг услугини инобатга олдиқми? Таржима ўз вазифасини бажара олдими? Каби саволлар исканжасида қолинади.

Бундай саволларнинг келиб чиқиши аслиятга таржиманинг муқобиллик даражасига нисбатан шубҳа билан қарашдан бошланади. Таржима аслида таваккалчиликдан ҳам иборат ҳодисадир. Ижтимоий матн таржимаси билан шуғулланадиган бир ҳамкасбим “Мен доимо таваккалчиликка йўл қўяман ва шундагина муқобилликка эриша оламан” дейди. Аслида ҳам шундаймикан? Тўғрисини айтганда, таржимада таваккалчиликка йўл қўйилади, аммо, имкон қадар камроқ, дейди профессор Паул Кусмаул (ўша китоб, 61 бет).

Таржимашунослярнинг шаҳодат беришларича, кўп ҳолларда таржима матни аслиятга нисбатан кўпайиб, узунлашиб кетиш ҳоллари учрайди. Бунда **эксплицит** (лотинча *explicitus* - тушунтирилган, маъноси аниқлаштирилган демакдир) ҳодисаси рўй беради. Бунга қарама-қарши тушунча эса, **имплицит** (маъноси яширин) ликдир. Демак, таржима жарайнида маъноси имплицит (яширин) бўлган сўз ва иборалар ўзларининг миллий ўзига хослиги, маҳаллий жиҳатдан фақат шу худуддагина тушунилиши мумкинлиги боис таржима матнида эксплицитланади, яъни маъноси аниқлаштирилади, шарқланади, тавсифланади. Кўплаб таржимашунослар ана шу эксплицитлик ҳодисасини *translation law* (таржима қонунияти) деб атайдилар (Честерман, 1997; Энглунд-Димитрова, 2005. 33-44). Агар таржима матни қанчалик эксплицитроқ бўлса, демак у таржима ўқувчисига шунчалик тушунарлироқ,

аслиятдаги ахборот таржима матнига мумкин қадар аникроқ етказилган бўлиб бораверади. Натижада таржима ўқувчиси аслиятдаги воқеликни \нада яхшироқ тушуниб боради.

Таржимада муқобилликни таъминлаш мақсадида аслиятдаги ўзига хос калимани таржима матнида тўғри тушунтира билишлик билан боқлиқ қуидаги матн таржимасига эътибор берайлик:

He looked rather intellectual to us, and we were curious to find out what his profession was, so I said to him: “My wife and I were wondering if you are a journalist?” “I am only a *solicitor*”, he replied with a smile.

Охиридаги жумла таркибиға эътибор қаратайлик. Уни немис тилига “Ich bin nu rein Rechtsanwalt” (мен шунчаки бир адвокатман) тарзида ўгирилади.

Айтиш керакки, Британия инглизчасида адвокатлар ҳам турлича табақаларга эгаликларидан ҳар-хил номлар билан айтиб келинади. *Barrister* – юқори даражадаги суд жараёнларида қатнашаби, иш олиб борадиган адвокат бўлса, *solicitor* – фақатгина расмий маълумотлар, маслаҳатлар берадиган, олди-сотди масалаларида келиб чиқадиган муаммоларнигина ҳал қилишда қатнашадиган, бирор-бир юқори даражадаги адвокатга хизмат қиласиган касб эгаларидир. Юқоридаги контекстдан ҳам маълум бўляяптики, аслиятда муаллиф *only* (*фақатгина*) сўзини бежиз қўлламаган. Шунинг учун таржимон таваккал қилишдан аввал аслиятдаги матн контекстига, унда акс этган вофеъликка чуқурроқ назар ташлаши лозим бўлади.

Тавакал қилиш таржиманинг барча турларига хосдир. Бадий таржимада аслият матни услуби мураккаб бўладиган бўлса, таржимада таваккалчилик ҳам қўпайиб кетади. Илми-техник матнлар таржимасида эса, тушунилиши қийин бўлган терминлар таржимасида шундай ҳодисага дуч келинади. Таржимон эса, тушуриб қолдирган ўринларига товон тўлаши, ўрнини қоплаши лозим бўлади (Schmitt, 1999; 129). Факт шундагина таржимон юз берадиган хавфдан сақлаб қолиши мумкин.

Таржимашунос Волфрам Виллс “Risikomenegment” (таваккалчиликни бошқариш) деган түшүнчани мумалана киришишга ҳаракат қылди (Виллс, 2005). Бундай термин, аслида, ишлаб чиқариш корхонасида қўлланилиб келинган. Аммо мумаммо фақат аслиятнинг мазмун ва шаклига мос равишда таржимада ҳам мқодил мазмун ва шакл топа билишликдадир. Факт шундагина аслиятга мукодил келадиган таржима матни яратади.

3.2. Эквивалентлик.

Таржимашунос олимлар анчадан бери таржимада вужудга келадиган таваккалчиликларни имкон қадар камайтириш устида бош қотирмоқдалар. Аслида бу мумаммо яқингинада пайдо бўлиб қолган эмас. Таржимашуносликнинг “Лайпциг мактаби” (Нойберт, 1968/Каде, 1973) вакиллари аллақачонлар бу масалага муносабат билдиришни бошлагандилар. Бунда “Инвариант”, “Эквивалентлик” ва “Адекватлик” түшунчаларини аниқлаштиришга ҳаракат қилинади. Аслида ушбу түшунчалар таржиманинг ўзак муммоларига дахлдор терминлар хисобланади. Шу муносабат билан Отто Каде қўйидаги фикрни билдирган эди:

Махсус таржимашуносликнинг асосий ўрганиш обьекти таржимада икки тил аро эквивалентликни таъминлашдан иборат бўлиши лозим. Бунда тил системаси абстрактлик касб этишини унутмаслик лозим (О.Каде, 1968, 95).

Таржимада холислик, обьективлик, аслият матнида акс этган конкрет воқеълик хусусиятларидан келиб чиқади. Буни Отто Каде кўра билган. Аммо у абстрактликни ҳам нутмасликка чақиради. Матний, коммуникатив ва фнукционал талаблардан келиб чиқиб, аслиятга муносабат таржимада турлича бўлиши мумкин (Нойберт 2004; Вотяк, 1997).

Паул кусмаул фикрига кўра, таржимада эквивалентлик масаласига муносабат билдирганда кўплаб таржимашунослар аслият матнига кўпроқ эътибор беришни тавсия этаверадилар. Функционалистлар эса, аксинча таржима матнига қараб иш тувишни маъкул кўрадилар.

Инглиз тилли таржимашуносликда *close translation* деган түшүнчө бор (Харкнесс, 2004). Бу термин аслида сўзма-сўз, аниқ таржимага нисбатан қўлланилади. Бунда идеал ҳолатда олиб қараладиган бўлсак, агар таржимани яна аслият тилига қайта ўгириладиган тақдирда ҳам ўша эквивалентлик келиб чиқаверади. Аммо, шуни эсдан чиармаслик керакки, аслият тилига қайта (тескари) таржима қилишдаги муқобилликка эришиш учун ҳар икки тил системаси бус-бутун бир хил даражада бўлиши лозим. Бунинг эса умуман иложи йўқ. Немис олим Албрехт Йорн таъбири билан атганда эквивалентлик бу “бир хиллик” эмас, балки “бир хил қимматга эгалик” дир (Албрехт Йорн, 2005; 33). Хўш, “бир хил қимматлилик” деганда нимани тушуниш мумкин?

3.3. Зарур бўлган дифференциациялаштириш даражаси.

1982 йили немис таржимашуослари Паул Кусмаул “таржима стратегияси” номли китобни Ханс Хёниг билан тайёрлайпганда “таржима қандай ҳолатда тўғри бўла олади?” деган савол кўндаланг бўлган. Англосаксон таржимачилигига бу түшүнча *Degree of Differentiation* билан қўлланилиб келинган. Бу борада Паул кусмаул қуйидаги фикрларни келтиради:

У (таржимон) аслият матнини таржимон сифатида ва билади қабул қиласди. Шунга мос равишда таржима воқеълигини келтиришга интилади. Айни пайтда таржима ўқувчисига қараб ҳам бўлажак таржима матнини мослаштиришни унутмайди. Ана шундай ҳодиса таржимада дифференциациялаштириш даражаси фандай бўлишини кўрсатади. Вербаллаштириш (аслият матнини таржима тили воситалари билан қайта яратиш) ҳар икки томоннинг ижтимоий-маданий хосликларини инобатга олган ҳолда амалга оширилади (Хёниг/Кусмаул, 1982).

Бунда аслиятдаги ҳар бир гап ўзига хос матн деб қаралади. Демак, ҳар бир гапда матнга хос хусусиятлар мужассамлашган бўлади.

Инглиз тилида берилган қуйидаги икки гапга эътибор қаратайлик:

(1) In Parliament he fought for equality, but he sent his son to Winchester.

(У парламентда тенглик ҳақида ваъз айтадиу, ўз ўғлини Винчестерга юборади)

(2) When his father died, his mother could not effort to send him to Eton any more. (Унинг отаси вафот этганидан сўнг, унинг онаси фарзандини энди Этонга юбора олмайди)

Ҳар икки гапда ўзига хос **контекст** мавжуд. Биринчи гапда бир сиёсатчига нисбатан танқидий муносабат ҳақида гап боради. Иккинчи гапда эса, инглиз ўрта табақага мансуб оиладаги воқеълик кўзда тутилади. Энди юқоридаги икки инглизча гапларнинг немисча таржималарига эътибор қаратайлик:

(1) Im Parlament kaempfte er fuer Chancengleichheit, aber seinen eigenen Sohn schickte er auf eine der Eliteschulen. (Парламентда у одамлар тенглиги учун курашади, аммо, ўз ўғлини элиталар матабига юборади)

(2) Als sein Vater starb, koennte seine Mutter es sich nicht mehr leisten, ihn auf eine der *teueren Privatschulen* zu schicken. (Унинг отаси вафотидан сўнг онаси уни энди қиммат нархли хусусий мактабга юбора олмайди).

Аслиятдаги Вичестер деганда Англиядаги қиммат мактаб тушунилади. Яъни, имплицитни (сўзнинг яширин маъносини) таржимада эксплицит (аниқлаштирилади)лаштирилади. Бу тўғри тамойил. Этон сўзидан ҳам Англияда хусусий мактаб борлигини англашилади. Таржимада уни шунчаки *teuere Privatschule қиммат нархли хусусий мактаб* тарзида берилган.

Инглиз тилидаги матнда юқорида келтирилган *solicitor* ва *barrister* ларнинг турлича вазифани бажариши бу Англия воқеълиги, шароити, контексти билан боғлиқ. Таржимон бу жиҳатни билиш лозим. Германия шароитига уни кўчириб ўтказиш учун муайян тушунтиришларни амалга ошириш эҳтиёжи келтириб чиқаради. Буни шунчаки *Rechtsanwalt* (адвокат) деб қўйиб бўлмайди.

3.3. Кафолатлаш ва ишониш.

Таржима жараёнида содир бўладиган турли таваккалчиликларни камайтириш, албатта, таржимонга боғлиқ ҳолат. Чунки таржимон ҳар доим эквивалентликка эришишни мақсад қилиб қўяди. Таржимон таржима тилидаги турли вариантлардан аслиятга муқобилларини танлаш йўлидан борар экан, унинг тафакури, хотирасида турли психологик жараёнлар давом этади. Айни пайтда психолингвистик жараённинг муҳим қисми бўлган **тушуниш** содир бўлади. Мазкур қисмнинг мавзусини ташкил этган икки тушунчага эътиборни қаратсак. Улар “**кафолатлаш**” ва “**ишониш**”. Агарда биз бирор киши билан мулоқотга киришганда унга мурожаат қиласар эканмиз, ўз фикримиз аниқлигига сухбатдошимизни ишонтироқчи ёки ўз фикримиз тўғрилигини кафолатламоқчи бўлсак, “Сиз мени тушундингизми?” ёки “Мен қандай ўйлаётганлигимни тушундингизми?” каби саоллар берамиз.

Аслиятдаги матнни таржима тилига ўтказилар экан, таржима ўқувчисига тушунарли бўлиши учун унга нималарнидир қўшамиз, хатто олиб ҳам ташлашга тўғри келади. Шу сабабдан таржимашунослар нимагадир таржима матни чўзилиб, кўпайиб кетибди, деган хулосаларга келишади. Айнан таржима ўқувчисини аслиятга ишонтириш мақсадида ана шундай “қўшиш”лар амалга оширилади. Когнитив лингвистика нуқтаи назаридан қараганда биз таржимонларнинг ўқиганимиз, эшитганимиз медалнинг бир томони холос, унинг иккинчи муҳим томони таржимон миясида нималдар содир бўляяпти. Ҳамма гап ана шунда.

Инсон онгида (бу ўринда таржимонда) ишониш қачон бўлади? Ишониш қачонки оғзаки таржима жараёнида аслият сўзловчиси таржимон ёки бошқа тил соҳиби сўраган нарсага жавоб қилса, ва айни пайтда сухбатдоши уни тушунса содир бўлади. Ёзма таржимада эса, аслиятдаги воқеъликра таржима ўқувчисини реалистик ишонтириш учун уни тушуниш талаб қилинади.

Паул Кусмаул фикрига кўра таржима ўқувчини ишонтириши жараёни қачонки аслиятни таржимада эксплицит даражасига келтиргандагина содир бўлади. Аслият матнидаги сўз ва иборалар заминида яширинган (имплицит) жиҳатлар таржима матнига ўтгач, умуман қолмаслиги лозим.

Демак, юқоридагилардан шундай хуносага келиш мумкинки, аслият билан таржима матни эквивалентлигига эришиш учун ҳар икки матн ўртасида ўзаро мутаносиблик, мувозанат (баланс) сақланиши лозим. Шундагина ўқувчи таржима матнини тушунади ва аслиятдаги воқеълик замирига етиб бора олади. Биз сўз билан айтганда, таржима бу аслият ва таржима матнининг ўзига хос баланс актидан иборатdir.

Тушуниш, қидириш ва матн таҳлили.

Қидиришни ҳам мустақил фаолият сифатида қабул қилиниши керак. Таржимашуносликда, айниқса, таржима таҳсилida алоҳида “Қидириш компетенцияси” масаласи ўрганилади. Қидириш бугунги кунда замонавий компьютерлар, электрон воситалар ёрдамида амалга оширилади. Хатто бу борада таржимонларга ёрдам берадиган қўлланмалар ҳам яратилган. Жумладан, инглиз тилида нашр этилган *Electronic Tools for Translators* (2001) ёки Улрих Кауцтнинг *Handbuch Didaktik des Uebersetzens und Dolmetschens* (2000) ларни мисол келтириш мумкин. Бритта Норднинг *Hilfsmittel beim Uebersetzen. Eine empirische Studie zum Recherchierverhalten professioneller Uebersetzer* (2002) китобида таржимоннинг қидирув фаолиятига батафсил муносабат билдирилади. Ана шу 3 та манба таржимоннинг қидирув фаолияти тўғрисида мухим маълумотларни бериши билан ажралиб туради.

Мазкур бобнинг мавзусида тушуниш масаласи ҳам кун тартига қўйилган. Бу ўринда тушунишни алоҳида мустақил жараён сифатида эмас, балки, ёрдамчи фаолият сифатида қаралишига аҳамият берилишини таъкидламоқчимиз. Таржимада тушунишни немис таржимашуноси Ҳанс Ҳёниг *Reverbalisierung* (ревербаллаштириш), яъни вербал (тилга оид) нарсани

– новербал ҳолатга ўтказиши, - деб талқин қиласи. Психологик нұқтаи назардан қараганда у ҳақ. Чунки, ҳақиқатдан ҳам таржимон аслият матнидаги лисоний белгилар билан ифодаланған нарсаны ўқиб тушуниш оқибатида ўз хотирасида сақламоқда, яъни новербал ҳолатга айлантироқда. Ҳанс Ҳёниг мазкур жараёнда таржимон томонидан олиб бориладиган қидирув процессига оид жиҳатга қуидагича муносабат билдиради:

Муайян матнни тушуниш учун зарурый қидирув фаолиятини олиб бориш таржимон профессионал компетенциясининг муҳим бир қисми ҳисобланади. Бундаги муҳим жиҳат шундаки мазкур жараёндаги матнни тушуниш ва қидириш бир-бири билан чамбарчас боғлик ҳодисадир (Ҳёниг, 1998; 160).

Ментал лексикон (инглизча. *Mental lexicon*) (шунингдек «ички лексикон», инглизча. *internal lexicon*) — инсон онгида содир бўладиган жараёнлар ҳосиласи. Бу термин мuaомала 2 муаллиф томонидан киритилган: Энн Трисман 1960 йилда ва Ричардом Олдфилд 1966 йилда. Ушу терминнинг ҳали барча учун умумий бўлган таърифи қабул қилинмаган. Ушбу термин психологияда (психолингвистикада) когнитив фанларда (когнитив лингвистикада) кенг қўлланилмоқда.

Тушуниш биз юқоридаги бобларда когнитив лингвистика фани нұқтаи назаридан қўллаган Bottom-up ва Top down терминлари билан алоҳида жараён сифатида талқин қилинади. Бунда **Bottom-up** жараёнида таржимон аслият ва унинг атрофидан тегишли ахборотни олади (ўқийди, тинглайди, тушунади, қабул қиласи). **Top down** жараёни орақли эса, таржимон олган ахборотни қайта ишлайди, қайта яратади, таржима қиласи. Ана шу ҳар икки ҳодиса қуидаги жараёнлар орқали амалга ошади:

- Ментал луғат бойлигининг хотирада узоқ муддатли сақланиши;
- Қидиувлар воситасида ушбу луғат бойлигининг ортиб, кенгайиб бориши;
- Матн таҳлилли натижасида билим даражасининг кенгайиши;

- Узоқ муддат сақланадиган хотира воситасида дунё ҳақидаги билимларнинг тобора кенгайиб бориши;
- Қидирув жарайни воситасида кенгайиб борадиган билимлар;
- Top down жараёни;
- Bottom-up жараёни.

Энди биз таржимон миясига чуқурроқ кириб борсак қандай ҳодисаларга дуч келишимиз мумкин? Юқоридаги ҳолатларда таржимон хотирасидаги **узоқ муддатли хотира**га ҳам эътибор қаратилди. Эниди шу ўринда “Ишчи хотира” (Arbeitsgedaechtnis) ни ҳам борлигини унутмаслигимиз лозим. Узоқ муддатли ментал хотира ўз-ўзидан узоқ муддат давомида аста секинлик билан хотирада сақланиб борган луғат деганидир. Ишчи хотира натижасида ана шу сақланиб турган хазина муаяйн вақт ва сабаб натижасида ишга туширилиши, амалда қўлланилишидир. Бошқача айтганда пассив хотира активлашади. Таржима жараёнида таржимоннинг миясидаги “Узоқ муддатли хотира” фаоллашув натижасида “Ишчи хотира”га айланади. Таржимон ўзи қачондир билган, ўрганган ва хотирасида сақлаб қолган вариантлардан бирини қўллашга тушади, аниқроғи, уни ишлата бошлайди. “Узоқ муддатли хотира” инсонинг дунёни билишини кенгайтиради, янги билимлар билан бойитиб боради. Бу эса, таржима жараёнида фаоллашшади.

Биз таржимон хотирасидаги ментал лексика билан мазкур сўзларнинг амалда қўлланилишини бир-бири билан аралаштириб юбормаслигимиз лозим. Когнитив лингвистика терминлари билан ифодалагандаги прототиплар, сценалар, фрейм-семантикалар таржимоннинг ташқи дунёни билиши, англагши натижасида ҳосил бўлган. Дунёни билиш билан унинг тилдаги ифодасини билишнинг бир-биридан фарқи бор. Бошқача айтганда қидирув воситасида дунёдаги ментал лексикани ўрганиш билан қидирув воситасида дунёни англаш ўртасида фарқ мавжуд.

Матн таҳлили ҳам бизнинг дунё ва дунёнинг ментал лексикаси тўғрисидаги билимларимизни оширишга хизмат қиласи. Бунда юқоридаги таъкидлаб ўтилган Top down ва Bottom-up жараёнларининг аҳамияти

кattадир. Айнан ана шулар ёрдамида “Ишчи хотира” фаоллашади ва ўз натижасини кўрсата бошлайди.

4.2. Ментал лексикани кенгайтириш йўллари.

Луғатлар бизнинг сўз бойлигимизни ортишига хизмат қилишини исботлаш шарт эмас. Биз юқорида немис ва инглиз тиллариаро таржимада биргина programme сўзининг турли маъноларни англатиши ва уни таржима амлиётидаги кўриниши масаласига батафсил тўхтадик. Айни пайтда биз шуни ҳам таъкидлаб ўтдикки, аслиятдаги сўзниң ҳақиқий моҳияти фақат контекстда очилади. Луғатларда бир сўзниң турли маъноларининг берилиши уларни бошқа тилларга қандай таржима қилинишига йўл кўрсатувчи дастлабки ёрдам эканлигини ҳам билишимиз керак. Таржимонлар тили билан айтганда луғатдаги қайси бир сўзни қўллаш муаммосини айнан таржимон топиши, бунинг учун эса, у ана шу сўзниң “пароли” (Паул Кусмаул), яъни маҳфий сўзи қайси эканлигини билиши талаб қилинади. Айнан таржимон аслиятдаги отга таржимада ўрни билан феъл муқобил келиши мумкинлигини аниқлай олади. Ана шу “парол” ёки “лингва” каби терминларни тилшунос бўлмаган мутахассисларга тушунтириладиган бўлса, Фердинант де Сосюрнинг “Тил системаси” ва “Тилни амалда қўллаш” каби тушунчалар билан ифодалашга тўғри келади. Таржимашунос Кристика Норднинг таъбири билан айтганда, луғатлар, айниқса, икки тилли луғатлар таржимон учун энг муҳим қидирув воситаси, қуролидир. Агар биз она тилидан чет тилига таржима қиласиган бўлсак, чет тилидаги муқобиллар жуда кўп бўлишига қарамай, уларнинг ичидан қайси бирини танлашга қийналамиз, хатто тил учida турган бўлса ҳам аниқ хulosага келавермаймиз. Немис олимни Каутц таржимонлар учун бир тилли луғатлар икки тиллиларига нисбатан фойдалироқ, - деган фикрни билдиради. Аммо юқоридаги каби ҳолатлар содир бўлганда кўпроқ икки тилли луғатлар таржимонга аниқ бир хulosага келишига ёрдам берадилар. Ушбу жараёнга оид қуйидаги мисолни келтирсак. Инглиз тилида қуйидаги жумла берилган:

Immigrants take jobs away from people who were born in (Country).

Аслиятдаги *who were born in (Country)*га эътибор қаратсак. Бу ўринда, шунингдек, *Immigrants* сўзининг ҳам маъносини аниқлаштириб олишга тўғри келади. Инглиз тилининг бир тилли изоҳли луғати (DCE) да ушбу сўзга куйидагича таъриф берилади:

Immigrant - someone who comes from abroad to live permanently in another country – compare immigrant.

Немис тилида ушбу сўзга муқобил сифатида “*Einwanderer*” қабул қилинган. Айни пайтда “*Zuwanderer*” ҳам нотўғи эмас.

ХУЛОСА

Ментал майдонга кирган сўзларни хотирада сақлаш ва уларни амалда қўллаш учун зарур бўлган турткilarни бериш учун қуидаги тавсияларга амал қилиш ёки саволларга жавоб топиш керак бўлади:

- Таржимадан кўзланган глобал стратегия нималардан иборат бўлади?
Бунда аслият матни кенг миқёсда қандай таҳлил этилади?
- Биз ўз эътиборимизни айнан нималарга қратишимиз керак бўлади?
Бунда ҳар бир сўзнинг контекстдаги маъноси қандай аниқланади?
- Ментал жараён бундай ҳолатларда қандай акс этади?
- Биз миямиздаги матн ва дунё ҳақидаги билимларимизни қандай қилиб фаоллаштиришимиз мумкин? Бунда қандай билимлар энг муҳим аҳамиятга эга бўлади?
- Агар таржима эркин бўладиган бўлса, аслиячтдаги сўз маъносига мос таржимада қандай парафраза муқобил келиши мумкин?
- Таржима қийинчиликларини енгишда яна қандай омилларга амал қилиш керак?

Айтиш керакки, юқоридаги жараёнларнинг барчаси миядаги ментал вазиятда амалга ошмоқда. Сўз семантикасидан тушуниш жараёнигача бўлган масофада содир бўладиган барча ҳолатларни англаш талаб қилинади. Бунда маданий-миллий ҳолатдан бевосита турли шароитлар таҳлилига ўтишни ҳам инобатга олиш лозим бўлади. Бунда ким аслиячтдаги сўз ёки бирикманинг контекстдаги ўрнига қараб таржимани амалга оширса, адекват таржима яратиш томон қадам қўйган бўлади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – Б. 16.
2. Каримов И. Жаҳон молиявий –иқтисодий инқизорзи, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.- 56 б
3. Каримов И. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010.- 56 б
4. Каримов И. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 19 йиллига бағишланган тантанали маросимда сўзи, “Ўзбекистон овози” газетаси, 2010 йил 1- сентябрь;
5. Каримов И. “Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давоми – тараққиётимизнинг муҳим омилидир”, “Ишонч” газетаси, 2010 йил 8 декабрь;
6. Каримов И. “Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қиласди”, “Халқ сўзи” газетаси, 2011 йил 22 январь;
7. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998.
8. Нелюбин Л.Л. Проблемы термина и научно-технического перевода. // Терминоведение, 1995. №2. – С.10-12.
9. Нелюбин Л.Л. Теория перевода и терминологическая практика. // Русский филологический вестник, 1996. – Т.81. – С.117-122.
- 10.Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – Москва: Наука, 2003. 320 с.
- 11.Найда Ю.А. Наука перевода // Вопросы языкознания, 1970. №4.
- 12.Отажонов Н. “Бобурнома” жаҳон адабий жараёнида: Филол.фан. док. дисс. автореф. - Тошкент: 1993. - 50 б.
- 13.Попович А. Проблемы художественного перевода. Перевод со словацкого. - Москва: Высшая школа, 1980. – 352 с.

14. Раҳмонов В. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 200 б.
15. Раҳмонов В. Мумтоз адабиёт манбалари лугати. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – 432 б.
16. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. – 600 б.
17. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. – Москва, 1974.
18. Розенталь Д.Э., Теленова М.А. Справочник лингвистических терминов. – Москва: Просвещение, 1972.
19. Саломов F. Таржима назариясига кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 220 б.
20. Саломов F. Таржима назарияси асослари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1983 . - 220 б.
21. Саломов F. Адабий анъана ва бадиий таржима.- Тошкент: Фан, 1980. - 158 б.
22. Саломов F. Таржима ташвишлари. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. - 190 б.
23. Саломов F. Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966. – 280б.
24. Саломов F., Н.Комилов. Дўстлик кўприклари. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 221 б.
25. Содиқов З. Сўз маъноси // Тафаккур. – Тошкент, 2000 - № 3. - Б.116-118.
26. Содиқов З. “Қутадғу билиг” таржималарининг қиёсий-типологик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2007 й. – 146 б.
27. Садыков З., Д. Абдурахманова. Новые значения старых слов // Преподавание языка и литературы. – Ташкент, 2006. №4. - С.77-81.
28. Таржимон маҳорати / Саломов F., Комилов Н., Салимова З., Жўраев К., Отажонов Н. - Тошкент: Фан, 1979. - 194 б.

29. Умархўжаев М.И., Назаров К.Н. Олмонча-русча-ўзбекча фразеологик луғат. - Тошкент: Ўқитувчи, 1994 - 160 б.
30. Умархўжаев М. Олмон тили лексикологияси ва фразеологияси. – Андижон: АДТПИ, 2010. – 150 б.
31. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. - Москва: Просвещение, 1983. - 290 с.
32. Ҳожиев А. Тилишунослик терминлари луғати. – Тошкент: Фан, 2002.
33. Ҳомидов Ҳ., Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. Адабиётшунослик терминлари луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1970.- 288 б.
34. Albrecht Joern. Linguistik und Uebersetzung - Tuebingen: Niemeyer, 1973.
35. Bech Rudolf. Terminologie der Literaturwissenschaft. Ein Handbuch fuer Anglistikstudium. – Ismaning: Hueber, 1997.
36. Budin Gerhard und Buehler Hildegund. Grundsaezten und Methoden der neueren Terminographie. In Hoffmann, L. Kalverkaemper H., Wiegand H.E. in Verbindung mit Galinski Ch. Und Huellen W. (Hrsg), *Fremdsprachen*. Ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft – Berlin/New-York: de Grueter, 1998.
37. Catford John. Linguistic theory of translation – London: Oxford, 1965.
38. Fleischmann E., Kutz W., Schgmitt P. Translationsdidaktik. Grundfragen der Uebersetzungswissenschaft – Tuebingen: Narr, 1997.
39. Gerzymisch-Arbogast Heidrun. Uebersetzungswissenschaftliches Propaedeutikum – Tuebingen: Francke, 1994.
40. Gerzymisch-Arbogast Heidrun und Muderbach Klaus. Methoden des wissenschaftlichen Uebersetzens. – Tuebingen-Basel: Francke, 1998.
41. Grbic Nadja und Wolf Michaela. Text-Kultur-Kommunikation. Translation als Forschungsaufgabe – Tuebingen: Staufenburg- Verlag, 1997.
42. Guettinger Fritz. Zielsprache. Theorie und Technik des uebersetzens. – Zuerich: Manesse, 1993.
43. Jean Delisle, Hannalore Lee-Jahnke, Monique C.Cormier. Terminologie der Uebersetzung. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Verlag, 1999.

44. Hoenig Hans G. und Kussmaul Paul. Strategie der Uebersetzung. – Tuebingen: Narr, 1982.
45. Knobloch Jochan. Sprachwissenschaftliches Woerterbuch. – Heidelberg: Winter Verlag, 1986.
46. Koller Werner. Grundprobleme der Uebersetzungstheorie. – Berlin-Muenchen: Francke, 1972.
47. Kussmaul Paul. Uebersetzen als Entscheidungsprozess. Die Rolle der Fehleranalyse in der Uebersetzungsdidaktik. In Snell-Hornby, Marie (Hrsg), Uebersetzungswissenschaft – Eine Neuorientierung. Zur Integrierung von Theorie und Praxis. – Tuebingen: Francke, 1994.
48. Kussmaul Paul. Training the Translator – Amsterdam: John Benjamin's, 1995.
49. Langenscheidts Grosswörterbuch. Langenscheidt KG, Berlin und München, 1993.
50. Neubert A. Pragmatische Aspekte der Übersetzung. - Leipzig. 1968. S.30-31.
51. Nord Christiane. Loyalitaet statt Treue – Vorschlaege zu einer funktionalen Uebersetzungstypologie // In *Lebenden Sprache*. 34 (3), 1989. – S.100-105.
52. Nord Christiane. Einfuehrung in das funktionale Uebersetzen: *am Beispiel von Titeln und Ueberschriften*. – Tuebingen: Francke, 1993.
53. Plett Heinrich F. *Einfuehrung in die retorische Textanalyse*. – Hamburg: Buske, 1979.
54. Poeckl Wolfgang und Reiner Franz. *Einfuehrung in die romanische Sprachwissenschaft*. – Tuebingen: Niemayer, 1979.
55. Prunch Erich. Einfuehrung in die Translationswissenschaft: Universitaet Graz, 2000.
56. Prunch Erich. Translationskultur. Versuch einer konstruktiven Kritik einen Translatorischen Handelns. / In Vermeer H.J. und Holz Maenttari J (Hrsg) Textcomtext Voll.NF 2. Nr.2. S.99-127.